

Hezarfen Hüseyin Efendi ve Batılılarla Münasebetleri*

Hatice Kübra TEKDEMİR**

ÖZ

Hezârfen Hüseyin Efendi, 17. yy.'ın önemli bir siması olup Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevler ifa etmiş ve çok farklı ilim sahalarında eserler vücuda getirmiş önemli bir şahsiyettir. Hezârfen hakkında Türk dünyasında yazılmış klasik biyografik kaynaklar bize pek az veri sunmakta ve yalnızca bu kaynaklar referans alınarak müellife dair malumat aktaran modern akademik çalışmalarda ise pek çok husus karanlıkta bırakılmaktadır. Öte yandan, İstanbul'a gelen Avrupalı seyyah ve diplomatlarla samimi ilişkiler geliştiren Hezârfen Hüseyin Efendi ile ilgili bazı ayrıntılı verilere dönemin Batılı kaynakları vasıtasıyla ulaşabilmek mümkündür. Makalemizde bu kaynaklar incelenerek, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Batılılarla temaslarına değinilecek; bu yolla müellifin hayatı ve şahsiyetine dair ayrıntılı bilgiler ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hezârfen Hüseyin Efendi, XVII. yüzyıl, Osmanlı Devleti, Batı ile ilişkiler

Hezarfen Hüseyin Efendi and His Relations with the Westerners

ABSTRACT

Hezarfen Huseyin is an important figure of the 17th century, who performed various duties in the Ottoman Empire and produced works in many different

* Yazar; çalışmanın hazırlanması esnasında bilimsel ve etik ilkelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm kaynakların kaynakçada belirtildiğini, çalışmanın maddi açıdan fonlanmadığını, çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Bu makale, hâlen hazırlamakta bulunduğumuz “Hezârfen Hüseyin Efendi ve Enîsü'l-Ârifin ile Câmi'ü'l-Hikâyât Adlı Eserleri Ekseninde Hikayeciliği” başlıklı doktora tezimizden derlenmiştir. Tezimizde Hezârfen Hüseyin Efendi'nin hayatına dair çok daha ayrıntılı bilgiler yer almakta olup, konuya ilgi duyan araştırmacıların daha fazla bilgi için doktora tezimize müracaat etmesi önerilmektedir.

** Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı. Res. Asst., Dokuz Eylül University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, kubra.tekdemir@deu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3495-0739>.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi: 21.03.2022

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi: 31.03.2022

fields of science. Classical Turkish biographical sources provide very little data about Hezarfen and in modern academic studies that provide information about the author by only referencing these sources, many issues are left in the dark. On the other hand, examining Western sources of the period, it is possible to reach some detailed data about Hezarfen Huseyin, who developed cordial relations with European travelers and diplomats who came to Istanbul in 17th century. In our article, by examining these sources, Hezarfen Huseyin's contacts with the Westerners will be revealed. Thus, we will try to give some detailed information about the author.

Keywords: Hezarfen Huseyin, 17th century, Ottomans, Relations with the West.

GİRİŞ

Hezârfen Hüseyin Efendi, 17. yy.'ın önemli simalarından olup, "Hezârfen" lakabından da anlaşılacağı üzere, pek çok ilim sahasında iştiğâl etmiş ve çeşitli ilimlere dair eserler vücuda getirmiş çok yönlü (zû-fünûn/ polymath) bir ilim adamı, devrinin ansiklopedist bir âlimidir. O, devlette aldığı çeşitli görevler açısından da devrinin mühim bir simasıdır. Bu denli önemli bir Osmanlı âlimi, tarihçi ve devlet adamı portresi çizmesine rağmen, Hezârfen Hüseyin Efendi'ye dair bugün elimizde pek az bilgi mevcuttur. Babinger de aynı hususa dikkat çekmiş ve bu büyük adamın hâl tercümesinin hemen hemen hiç bilinmemesinin tuhaf olduğunu söylemiştir.¹ Osmanlı kültür tarihinin en büyük isimlerinden olan Kâtib Çelebi ve Evliya Çelebi hakkında bugün elimizde bulunan bilgiler, onların biyografilerini aydınlatmaya önemli ölçüde katkı sağlarken, bu iki ismin çağdaşı Hezârfen Hüseyin Efendi için aynı vuzûh söz konusu değildir. Hezârfen hakkında bildiklerimiz, kendi eserlerinde ifade ettiği hususlardan ve sadece Bursalı Mehmed Tâhir ile Hilmizâde Rif'at Beylerin yazdıklarından ibarettir.² Batılı seyyah ve diplomatların

¹ Bkz. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre werke*, (Leipzig: Otto Harrassowitz Yayınları, 1927), 229.

² Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1342), 3/243-245; a.mlf., "Hezârfen Hüseyin Efendi", *Türk Yurdu Mecmuası*, 5/1 (1329), 872-873; a.mlf., "Hezârfen Hüseyin Efendi", *Dergâh Mecmuası*, 1/12 (1337), 185-186; Hilmizâde Ahmed Rif'at, "Hüseyin Şehir bi-Hezârfen", *Ma'ûmât Mecmuası*, 4/82 (1314), 705.

Hezârfen Hüseyin Efendi hakkında verdiği bilgiler, bu sebeple bilhassa önem kazanmaktadır. Hezârfen Hüseyin Efendi, İstanbul'a çeşitli sebeplerle gelen Avrupalı seyyah ve diplomatlarla görüşmüş, içlerinden bazılarıyla dostâne ilişkiler geliştirmiştir. Hezârfen'e dair bilgilerin çoğu da, Türk müelliflerin eserlerinden değil, Batılıların hâtîrât, mektup ve çeşitli seyahat notlarından temin edilebilmektedir. Şayet bu verilere erişemeseydik, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin hayatına dair zaten pek sınırlı olan malumatımız, çok daha eksik kalmış olurdu. Öte yandan, Batılı kaynakların bizlere sunduğu bilgilere bazen art niyetli/ yanıtıcı olabilecekleri kaygısıyla ihtiyatla yaklaşmak gerekse de, bu kaynaklar, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin şahsiyetini ve düşünce dünyasını anlamamıza imkân veren bazı ipuçları da içerdiklerinden ayrıca önemlidir.

Türkiye'de Hezârfen Hüseyin Efendi'ye dair ortaya konan biyografik çalışmaların çoğunda, müellife dair önemli bilgilerin yer aldığı Batı kaynaklarının büsbütün göz ardı edildiği veya yeterince tetkik edilmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple biz, makalemizi yazarken, Hezârfen Hüseyin Efendi'ye dair daha ayrıntılı veriler ortaya koyabilmek amacıyla ilgili Batılı kaynakları incelemeye bilhassa ihtimam gösterdik. İlgili kaynaklardan ulaşabildiklerimizi bizzat tetkik etmeye, ulaşamadıklarımızı ise ikincil kaynaklar üzerinden okumalar yaparak anlamaya ve bu yolla müellifin tercüme-i hâline dair karanlıkta kalan hususları aydınlatmaya elimizden geldiğince gayret sarf ettik. Makalemizde Hezârfen Hüseyin Efendi ve kısaca eserleri hakkında bilgilere yer verilip, sonrasında müellifin Batılı kaynaklarda nasıl tanıtıldığı hususu ile Batılılarla ilişkileri üzerinde durulacak ve mevcut argümanlar üzerinden belirli tespitler ortaya konacaktır.

1. Hezârfen Hüseyin Efendi

XVII. yy.'ın önemli bilginlerinden Hezârfen Hüseyin Efendi, İstanköy (Cos)³ adasında doğmuştur.⁴ 1611-1612 tarihinde doğduğu

³ Bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan İstanköy (Cos), Anadolu'nun güneybatı kıyısı karşısında, Ege denizinde İstanköy Körfezi adıyla anılan uzun bir körfezin ağzında bulunan, kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanan uzun ve dar bir adadır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1316), "İstanköy", 2/881-882.

⁴ Mücteba İlgürel, "Hüseyin Efendi, Hezarfen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/544.

düşünülmektedir.⁵ İsmi Hüseyin olduğu hâlde ‘Hezârfen’ lakabı ile şöhret bulmuştur.⁶ ‘Hezârfen’ lakabı, “Elinden çok iş ve sanat gelen” manasında kullanılmaktadır.⁷

Bursalı Mehmed Tâhir, Hezârfen Hüseyin Efendi’nin ilk tahsilini memleketi İstanköy (Cos) adasında aldığını, daha sonra İstanbul’a gelerek eğitim hayatına burada devam ettiğini haber verir. İstanbul’a ne zaman ve tam olarak ne sebeple geldiğinden, nerelerde eğitim aldığından ise bahsetmez. Tahsilini bitirince bir aralık devlet hizmetinde bulunduğunu, daha sonra devlet hizmetini bıraktığını ve eserlerinin te’lifâtı ile uğraşıp hususî dersler vererek hayatını idâme ettirdiğini ifade eder. Bursalı’nın müellifin hayatına dair verdiği bilgiler bunlarla sınırlıdır.⁸

Hezârfen Hüseyin Efendi, Grek, Roma ve Bizans tarihlerine dair çalışmalar yapmış, eserlerinde batılı kaynaklardan istifade etmiştir. Onun Kâtib Çelebi’den sonra Batı kaynaklarından faydalanan ikinci Osmanlı müellifi olduğu söylenmiş,⁹ Batı kaynaklarından yararlanarak Yunan, Roma ve Bizans’tan bahseden Osmanlı tarihçilerinin ise ilki olduğu dile getirilmiştir.¹⁰ Eserlerinde göze çarpan bu durum, bazı araştırmacılarca Hezârfen’in Grekçe, Latince, İbranice gibi dilleri bildiği şeklinde yorumlanmıştır.¹¹ Ne var ki, Hezârfen’in bu dilleri bir miktar tanıdığı düşünülebilecekse de, bu dillere hâkim olacak kadar bilgisi olduğu iddiası doğru sayılamaz. En çok Yunan nüfusu barındıran Sporades adalarından

⁵ Bkz. Heidrun Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Gâ’fer, genannt Hezârfeñ, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, (Freiburg im Breisgau: Klaus Schwarz Yayınları, 1971), 74.

⁶ Hilmizâde, “Hüseyin Şehir bi-Hezârfen”, 705.

⁷ Mehmet Zeki Pekalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 1/802.

⁸ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/244; a.mlf. “Hezârfen Hüseyin Efendi”, *Türk Yurdu*, 5(1)/872; a.mlf., “Hezârfen Hüseyin Efendi”, *Dergâh*, 1(12)/185.

⁹ Bkz. M. İlgürel, “Hüseyin Efendi, Hezarfen”, 544

¹⁰ Bkz. Babinger, 229.

¹¹ Bkz. Babinger, 229; Bkz. Abdulkadir Özcan, “Hezarfen Hüseyin Efendi ve Tarih ile İlgili Eserleri”, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 2/192; M. İlgürel, “Hüseyin Efendi, Hezarfen”, 544.

birinden (Cos=İstanköy) geldiği için belki kabaca Yunanca bilgisine sahip olduğu söylenebilir, lâkin Yunanca yazılmış bir eseri okuyup anlayacak kadar bu dili iyi bilmemektedir.¹² Hezârfen'in küçük yaşta göç ettiği düşünüldüğünde bu durum gayet normaldir. Yunanca ve Latince eserlerin tercümesi hususunda yardım aldığı, müellifin bizzat kendi ifadelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Umumî tarihi *Tenkâh-i Tevârîh-i Müülûk*'ta belirttiğine göre, eserinin Yunan ve Roma tarihleri ile ilgili bölümlerinin yazımında yararlandığı Yunanca ve Latince eserleri kendisine Dîvân-ı Hümâyûn baş tercümanı Panayot sağlamış, bu kitapları tercemân-ı sâni olan Ali Bey'e okutup anlattırması, daha sonra onun anlattıkları üzerine dikkatle düşünerek, çıkarımlarını bir tarihçinin muradını ifade edecek şekilde kaleme almıştır.¹³ *Lisânü'l-Etubbâ* ve *Fihrisü'l-Ervâm* adlı eserlerinde geçen Yunanca, İbranice ve Berberice terimler için de müellifin benzer şekilde yardım aldığı düşünülebilir. Ayrıca Bursalı Mehmed Tahir'in nakline göre, Hezârfen'in *Tercüme-i Lugât-i Hindî* adlı bir sözlüğü bulunmakta ve burada Hintçe kelimelerin Farsça ve Türkçe karşılıklarına yer verilmektedir. Bursalı, bu eserin, Özbek elçisi Feyzullah Efendi'nin yardımıyla yazıldığını söyler.¹⁴ Dolayısıyla Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Hintçe bildiğini düşünmek de zayıf bir varsayım olacaktır. Özetle, eğitilmiş bir Osmanlı âlimi olan Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Hintçe, İbranice, Fransızca, Latince, Yunanca, Berberice, Süryanice dillerini bildiğini iddia etmek bize göre doğru değildir. Öte yandan Hezârfen'in yabancı dillere, tarihlere, kültürlere ilgisinin olduğu aşikârdır. Nitekim Galland, onun, daima lisan talebeleriyle vakit geçiren, Fransızca öğrenip Fransa'ya seyahat etmek isteyen bir kimse olduğundan bahsetmiştir.¹⁵ *Tenkâh-i Tevârîh*, *Enîsü'l-Ârifîn* gibi eserlerinde bazı Yunan filozoflarını ismen anması ve bu filozofların sözlerinden iktibaslar yapması da Hezârfen'in Yunan felsefesine ilgi duyduğunun bir ispatı olarak dikkat çekicidir. *Tenkâh-i Tevârîh*'te yer alan Yunan filozofları ile ilgili bölümü Almancaya tercüme

¹² Bkz. Wurm, 152.

¹³ Bkz. Hüseyin G. Yurdayın, *İslam Tarihi Dersleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 135.

¹⁴ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 245.

¹⁵ Bkz. Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, çev. Nahid Sırrı Örik, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 1/239.

eden Heindrich Friedrich von Diez¹⁶ bu bilgilerin, rastlamayı hiç ummadığı bir eserde, yani doğuda yazılmış bir tarih kitabında bulunmasının şaşılacak bir şey olduğunu söylemiştir.¹⁷ Sonuç olarak, yabancı dillere yeterli vukûfiyeti olmasa da, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, yaşadığı coğrafyanın ötesine bakmak isteyen, yabancı dillere, tarihlere, kültürlere meraklı, dışarıya dönük, çok yönlü bir ilim adamı olduğu tespitinde bulunabiliriz.

Tetkike merakı, ihatalı düşünme kabiliyeti, Batılı kaynaklardan istifade etme isteği gibi hususlarda pek çok yönden çağdaşı Kâtib Çelebi ile benzeşen Hezârfen, tüm yeteneklerine rağmen esasen Kâtib Çelebi'nin bir takipçisi olmaktan pek fazla ileri gidememiş ve onun kadar özgün bir âlim portresi çizememiş gözükmektedir. Onun devletin gelişimine ve genel olarak tarihin akışına yönelik tutumunun temel çizgisini de Kâtib Çelebi aracılığıyla benimsediği İbn-i Hâldun'un tarih felsefesi belirlemektedir. Nitekim İbn-i Hâldun'un fikirlerini ele alan Kâtib Çelebi'yi, Müneccimbaşı, Nâimâ ve gelecek kuşaktaki Türk tarihçilerinin tanınmış temsilcileri izlemiştir. Hezârfen'i de bu çevreye dâhil edebilir, hatta bu yönüyle onu Kâtib Çelebi'nin talebesi sayabiliriz.¹⁸ O, devlet vaziyetinin ıslahı hususunda da Kâtib Çelebi gibi pesimist bir bakış benimsemiştir.¹⁹ Ayrıca, Hezârfen'in, eserlerini kaleme alırken diğer bazı müelliflerin yanı sıra Kâtib Çelebi'den çokça faydalandığına şüphe yoktur. Örneğin *Telbîsü'l-Beyân fî Tablîsü'l-Büldân* adlı eserinin sekizinci bölümünü yazarken, Kâtib Çelebi'nin *Cibânnümâ* isimli eserini neredeyse aynen aktarmış, fakat kaynağından hiçbir yerde söz etmemiştir.²⁰ Kâtib Çelebi gibi isimlerin etkisi eserde o kadar fazladır ki, Robert Anhegger bu sebeple, Hezârfen'in eserinin, beklentiyi karşılayamadığını, eserin asıl

¹⁶ H. F. von Diez, *Tenkîh-i Tevârih*'te yer alan ilgili kısmı tercüme edip eserinde yayınlamıştır. Bkz. Heinrich Friedrich von Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, (Berlin: Commission der Nicolaischen Buchhandlung, 1811), 1/71-91.

¹⁷ Bkz. von Diez, 72.

¹⁸ Bkz. Wurm, 155.

¹⁹ Bkz. Robert Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası* 10/1 (1953), 368; Süleyman Lokmacı, *Hezarfen Hüseyin Efendi Telbîsü'l-Beyân fî Tablîsü'l-Büldân Metin-Tablîl-Tıpkıbasım*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019), 9.

²⁰ Bkz. Lokmacı, 11.

kıymetinin, ihtiva ettiği malumattan ziyade, o devrin münevverlerinden birinin hangi meselelere önem verdiğini göstermesinden ileri geldiğini ifade etmiştir. Öte yandan Anhegger, bu iktibasların, Hezârfen'in bakış açısını desteklemeye hizmet ettiği gerekçesiyle yapıldığını ve Hezârfen'in kendine mahsus bazı bahislerin ayrıca eserde bulunduğunu söylemekten de geri durmaz.²¹ Hezârfen, eserlerini yazarken Kâtib Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âli, Cenâbî, Mirhond, Mes'ûdî, Celâlzâde, Ayn-ı Ali Efendi, Lütfî Paşa gibi şahısların eserlerinden yararlanmış, bu eserlerden aynen veya meâlen nakillerde bulunmuştur. İstifade ettiği kaynakları çoğu zaman eserlerinde zikretmiş olsa da, bazen kaynak belirtmeden başka eserlerden alıp kendi eserlerine dâhil ettiği kısımların mevcut olması düşündürücüdür. Örneğin Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsü'l-Büldân* adlı eserinin Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Fusûl-i Hall ü Aked ve Usûl-i Harc u Nakd*'inin neredeyse hiçbir değişiklik yapılmamış bir kopyası olduğu anlaşılmaktadır. Hezârfen, bu eserinin hiçbir yerinde Gelibolulu Mustafa Âli'yi anmamıştır.²² Hezârfen'in bu tutumunun intihal niteliği taşıyıp taşımadığı ayrı bir tartışma konusu olup, bu hususta burada herhangi bir yargıya varmak istemiyoruz. Lâkin şu kadarını söyleyebiliriz ki; Hezârfen Hüseyin Efendi'nin birtakım eserlerinde genel olarak izlediği yol, hâl-i hazırda kıymeti teslim edilmiş olan kitaplardan malumat toplayıp aktararak genel bir çerçeve çizmek ve bu çerçeve dâhilinde kendi görüş ve düşüncelerine yer vermektir. Ménage de müellifin eserlerinin genellikle ikincil eserler/ ikincil derecede öneme sahip eserler olarak nitelendirilebilecek olduğunu ve Hezârfen'in daha ziyade tarihe dair merakı ile ön plâna çıktığını ifade etmiştir.²³

Hezârfen Hüseyin Efendi; Sultan IV. Mehmed, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, İbrahim Paşa, Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi gibi zamanının yüksek mertebedeki şahsiyetleri ile temasta olan ve bu isimlerin himâye ettiği dönemin entelektüel karakterleri ile bir arada bulunan, XVII. yy. Osmanlı

²¹ Bkz. Anhegger, "Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", 367-368.

²² Bkz. Rukiye Özdemir - Süleyman Lokmacı, "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Bir İntihal Örneği: Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsü'l-Büldân", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (Bahar 2020), 347.

²³ Bkz. V. L. Ménage, "Husayn Hezârfenn", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, (Leiden: Brill, 1971), 3/623.

ulemasından bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen 17. yy.'da Osmanlı elitinin dâhil oldukları entelektüel halkalar sayıca çok fazla değildir. Osmanlı aydınları ağının büyük ve küçük düğümleri bulunmakla beraber, tüm çağdaş âlimlerin, bir noktada birbiriyle tanıştığını varsaymak mümkündür. Osmanlı münevverlerinin bir araya geldiği entelektüel halkaların en kesin şekilde belgeleneni ise şeyhülislam ve şair Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi çevresinde oluşan, daha sonra ise yeğeni Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi tarafından devam ettirilen halkadır. Burada birçok nüfuzlu âlim, Kâtib Çelebi, Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkî ve Hezârfen Hüseyin ile görüşmüştür.²⁴ Hezârfen Hüseyin Efendi, özellikle Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'nin çevresinde toplanan âlimler ile temas hâlinde olmalıdır. Zira Vişnezâde'nin evde düzenlediği ilmî toplantılara Hezârfen Hüseyin Efendi'nin de iştirâk ettiği bilinmektedir.²⁵ Kâtib Çelebi ve Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkî gibi Hezârfen de Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi ile yakın ilişkiler geliştirmiştir. Öyle ki, Hezârfen'in *Telhîsü'l-Beyân*'ı kaleme almasına yönelik öneri, *Tenkâh-i Tenârîh*'i kendisine takdim ettikten sonra Vişnezâde'den gelmiştir.²⁶ İşte Hezârfen de Şeyhülislâm Yahyâ Efendi ve yeğeni Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi etrafında toplanan bu âlimler dâiresinin bir parçasıdır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin tahsîlini tamamladıktan sonraki hayatını devlet hizmetinde bulunduğu dönem ve her şeyi bırakarak kendini ilme ve eser te'lîfine adanmış dönem olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bursalı Mehmed Tahir'in ifâdelerinden²⁷ anlaşıldığı kadarıyla devlet hizmetinde geçirdiği bu ilk dönem kısa sürmüştür. Bu dönem içerisinde Hezârfen Hüseyin Efendi'nin IV. Mehmed'in târih hocalığı vazîfesini üstlendiği söylenmektedir.²⁸ Ne var ki bu önemli

²⁴ Bkz. Gottfried Hagen, "Afterword: Ottoman Understanding of the World in the Seventeenth Century", *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (by Robert Dankoff), (Leiden – Boston: Brill, 2004), 251-252.

²⁵ Bkz. Wurm, 9-10.

²⁶ Bkz. Yurdaydın, 138.

²⁷ Bkz. Bursalı, Osmanlı Müellifleri, 244; a.mlf., Türk Yurdu, 872; a.mlf., Dergâh, 185.

²⁸ Maarif Vekilliği Kütüphaneler Müdürlüğü Tasnif Komisyonu, *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloqları, 1. Fasikül: Umumi Tarihler*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 31; M. İlgürel, "Hüseyin Efendi, Hezarfen", s. 544, Sevim İlgürel,

görevi icrâ ettiğine dair elimizde kuvvetli bir delil bulunmamaktadır.²⁹ Antoino Benetti, Hezarfen'i "Sultân tarihçisi" şeklinde anmış³⁰, Guilleragues Kontu³¹ da 31 Temmuz 1680 tarihli bir mektupta ondan "Sultân tarihçisi" olarak bahsetmiştir. "Sultân tarihçisi" sıfatının doğrudan bir makama işaret etmediğini, Hezarfen'in vakanüvis Abdurrahmân Abdî Paşa gibi IV. Mehmed'in etrafındaki en dar daireye dâhil tarihçilerden biri olup olmadığı hususunun kesin olarak tespit edilemediğini, ayrıca IV. Mehmed'in hocaları zikredilirken Hezarfen'den bahsedilmediğini ifade eden Wurm, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin esasen IV. Mehmed'e muallimlik yapmadığını, yalnızca, Sultân'ın çevresindeki sâir ulemâ gibi, yazdığı eserini (*Tenkîh-i Tevârih*) IV. Mehmed'e sunduğunu iddia eder.³²

Hezarfen Hüseyin Efendi devlet hizmetinde bulunduğu süre zarfında Harem'de önce sipâhîlik yapmış, buradan ayrıldıktan sonra ise Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Ali Ufkî Bey'in yanında görev almıştır.³³ Bir süre defter emînliği de yapmış olabileceği söylenmektedir.³⁴ Kendisiyle birlikte Kandiye Gazası'na (Girit Seferi) katıldığı İbrâhîm Paşa vesîlesiyle defter emînliği görevine getirilmiş olabilir. *Telbîsü'l Beyân fî Kavânîn-i Âl-i 'Osmân* adlı eserinde XVII. yy. devlet teşkilâtına dâir çok sarîh malumatlar vermesi de defter emîni olarak görev yaptığı kanaatini kuvvetlendirmektedir.³⁵ Hezarfen Hüseyin Efendi'nin hazine memuru

Hezarfen Hüseyin Efendi Telbîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 5; Lokmacı, 5; Necdet Öztürk - Murat Yıldız, *Osmanlı Tarihçileri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), 129; Ahmet Şimşirgil, *Kayı VI: İmparatorluğun Zirvesi ve Dönüş*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 337.

²⁹ Bkz. Özcan, "Hezarfen Hüseyin Efendi ve Tarih ile İlgili Eserleri", s. 189.

³⁰ Antonio Benetti, *Osservazioni fatte dal fù Dottor Antonio Benetti Nel Viaggio à Constantinopoli di Gio. Battista Donado*, (Venedik: 1688), 2/24'ten akt. Wurm, 81-82.

³¹ Guilleragues Kontu Gabriel-Joseph La Vergne, 1679 yılında Osmanlı'nın 20. Fransız büyükelçisi olmuş, ve 1685 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Ambassade de France en Turquie, "Türkiye'de Fransa", (Erişim 16.01.2022).

³² Bkz. Wurm, 81-82.

³³ S. İlgürel, 5.

³⁴ Özcan, "Hezarfen Hüseyin Efendi ve Tarih ile İlgili Eserleri", 190; S. İlgürel, 5.

³⁵ Bkz. S. İlgürel, 5-6.

olduğu ayrıca ifade edilmiştir.³⁶ Alessio Bombaci, Hezârfen'in hazinede rûznâme yetkilisi olarak görev yaptığını belirtmiştir.³⁷ Defter emîni, hazine memuru, rûznâme/rûznâmçe yetkilisi gibi tahmine dayanan ifadeler büyük ihtimalle aynı vazifeye işaret ediyor olmalıdır.

Hezârfen Hüseyin Efendi, eserlerinde bahsettiği Osmanlı topraklarının büyük kısmını bizzat görmüştür. Bu durumun, devlet kademelerinde icrâ ettiği çeşitli görevler dolayısıyla mümkün olduğu düşünülebilir. O, *Tenkâh-i Tevârîh* adlı eserinde 1631-1632 yıllarında vukû bulan bir sel felâketi neticesinde kısmen tahrîbâta uğrayan Ka'be'nin yenilenmesi çalışmalarında görev aldığını söyler. Bu esnada henüz 20 yaşından küçüktür.³⁸ Hezârfen'e ait kahve ile ilgili bir risâleyi kitabında yayınlayan Marsili de bu eserinde Osmanlı Devleti'nin özellikle Asya bölgelerinde Hezârfen'in önemli devlet görevleri icrâ ettiğini söylemiştir.³⁹ Marsili'nin *Bevanda Asiatica* (Bir Asya İçeceği) kitabında Hezârfen'in ağzından aktardığı "*Ben diyâr-ı Yemen'de iki buçuk seneden mütecâviz zamân mukîm olup ekser kasabât ve kurâ ve cibâlin gezip...*"⁴⁰ ibâresinden, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin iki buçuk seneyi aşkın bir süre Yemen'de bulunduğu anlaşılmaktadır.

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin en önemli hâmisî Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'dır. Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın kardeşi Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın, görev süresi boyunca ağabeyine yakın olduğu göz önüne alındığında Hezârfen'in Köprülüzâde Fâzıl Mustafâ Paşa ile de temasta bulunmuş olduğu söylenebilir. İçerisinde bulunduğu siyâsî çevreden bahsederken İbrahim Paşa'dan da bahsetmek gerekir. Hezârfen, kendisiyle birlikte Kandiye Gazası/ Girit Seferi'ne katıldığı İbrahim Paşa ile çok yakın ilişkiler geliştirmiştir. Bahsi geçen İbrahim Paşa, Evliya Çelebi'nin de hâmisî olan, Köprülüzâde Ahmed Fâzıl Paşa'nın kâhyâsı olup, sonraları Halep valiliğine atanan

³⁶ Bkz. Ménage, 623, Alessio Bombaci, *Histoire de la Littérature Turque*, (Paris: Librairie C. Klincksieck Yayınları, 1986), 334.

³⁷ Bkz. Bombaci, 334.

³⁸ Bkz. Wurm, 76-77.

³⁹ Bkz. Wurm, 77.

⁴⁰ Luigi Ferdinando Marsili, *Bevanda Asiatica Brindata all'Eminentissimo Bomvisi*, (Viyana: 1685), 28'den akt. Wurm, 77.

Şişman İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa, liyakati ile çağdaşları arasından sıyrılarak kısa sürede öne çıkmış, sadrazamın teveccühüne lââyık görülerek Mısır valiliğine de getirilmiş bir şahıstır.⁴¹ Bu sebeple Hezârfen Hüseyin Efendi ile dostluğu önemlidir. Şişman İbrahim Paşa, 1674/1675 yılında bugünkü Romanya'da bulunan Babadağ'a serdar tayin edilmiş ve 1675'te Tatar birlikleriyle birlikte Lviv kentini almak için mücadele etmiştir. İbrahim Paşa'nın bölgeye son seferinde ayrıca yanında dostu Hezârfen Hüseyin Efendi'nin de bulunduğu ve burada kendisi ile birlikte uzun bir müddet kaldığı, Nointel Markizi⁴²'nin 1677 tarihli bir mektubuna dayanarak tahmin edilmektedir.⁴³ Ayrıca Marsili de eserinde Romanya bölgesindeki Kırım Tatarlarından bahsederken, bu konuda edindiği geniş malumatı kendisine bir Türk âlimin haber verdiğini itiraf etmesi gerektiğini söyler.⁴⁴ Marsili'nin "Turco erudito" şeklinde atıfta bulunduğu âlim, büyük ihtimalle başka konularda da kendisine bilgi akışı sağlayan yakın dostu Hezârfen Hüseyin Efendi olmalıdır. Şişman İbrahim Paşa'nın vefatı sonucu boşalan Lehistan serdarlığına onun halefi olarak getirilen Şeytan/Melek İbrahim Paşa ile birlikte Hezârfen Hüseyin Efendi'nin 1677 yılında Çigirin (Çehrin) şehrinin kuşatmasında tekrar Avrupa cephesinde bulunduğu ayrıca tahmin edilmektedir. Bu hususta kaynakların verdiği bilgi kesin değildir, ancak Şeytan İbrahim Paşa ile beraber anılan kişinin adı "Hüseyin Efendi" olarak kaydedilmiştir. Eserinde bu seferi anlatan Pétis de la Croix de bu konudaki bilgilerinin büyük kısmını Hezârfen Hüseyin Efendi'den öğrendiğini ifade etmektedir.⁴⁵

⁴¹ Bkz. Wurm, 55-57.

⁴² Asıl adı Charles-François Olier olup, kaynaklarda daha çok Marquis de Nointel (Nointel Markizi) şeklinde anılmaktadır. 1670 yılında Osmanlı topraklarında görev yapmak üzere 19. Fransa büyükelçisi olarak atanmıştır. Bkz. Ambassade de France en Turquie, "Türkiye'de Fransa", (Erişim 16.01.2022). Nointel Markizi, 1673'te IV. Mehmed tarafından kapitülasyonların yenilenmesine ve böylece Fransa'nın Levant topraklarındaki haklarının genişlemesine hizmet eden kişilerdendir. 1685'te Paris'te vefat etmiştir. Doğuda geçirdiği süre boyunca kaleme aldığı notlarını yayınlama isteğini gerçekleştirmemiştir, fakat notlarının bazı kısımlarının Sekreter Pétis de La Croix'in eserlerinde kullanıldığı söylenmektedir. Bkz. Wurm, 122.

⁴³ Bkz. Wurm, 78-79.

⁴⁴ Bkz. Luigi Ferdinando Marsili, *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno L'etat Militaire de l'Empire Ottoman*, (Graz: Akademische Druck - Verlagsanstalt Yayınları, 1972), 4.

⁴⁵ Bkz. Wurm, 80.

Hezârfen Hüseyin Efendi, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın kayınbiraderi ve sadrazamlıkta halefi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı da bizzat tanıyor olmalıdır. Zirâ o, *Enîsü'l-Ârifîn ve Mürşidü's-Sâlikîn*'i Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya ithaf etmiş ve eserinde onu methetmiştir.⁴⁶ Wurm'a göre Hezârfen Hüseyin Efendi, daha sonraları Viyana bozgunu için sorumlu tutacağı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın bazı özelliklerini önceden fark edip devlet için bir tehlike oluşturabileceğini anlamış ve bu nedenle devlet adamları için öğütler içeren eserini ona ithaf etmiş olabilir. Müellife göre Hezârfen'in Merzifonlu Kara Mustafa'nın düşmanları arasında olma ihtimali vardır.⁴⁷ Osmanlıların 1683 yılındaki Viyana yenilgisinden bahseden Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, Avrupa'daki Osmanlı kuvvetlerinin dağılmasını başlatan askerî girişime ilişkin şaşkıncu derecede çarpıcı ve ayrıntılı bir eleştirel analiz ortaya koyması, onun Viyana kuşatmasına bir şekilde iştirak etmiş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Ne var ki bu hususta herhangi bir kesin delil mevcut değildir.⁴⁸

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin vefatı ile ilgili birbiri ile çelişen nakiller olmakla beraber, 1691 tarihini, Hezârfen'in vefat senesi olarak göstermeyi tercih ediyoruz. Dolayısıyla müellifin kabaca 80 sene ömür sürdüğünü söyleyebiliriz. İstanbul'da vefat ettiğini kesin olarak bildiğimiz Hezârfen'in, kabrinin nerede bulunduğu hakkında ise herhangi bir bilgimiz yoktur.

2. Eserleri

2.1. Tenkîh-i Tevârîh-i Mülûk

Eser, umumî bir dünya tarihi niteliğindedir. Tarihçi kimliğiyle ön plana çıkan Hezârfen Hüseyin Efendi, bu eseriyle şöhret bulmuştur. O, eserini yazarken lisân-ı Arabîde Mevlânâ Cenâbî'nin *Târîhü'l-Cenâbî*'sinden, lisân-ı Fârisîde Mirh'and'ın *Ravzatü's-safâ*'sından, lisân-ı Türkîde ise Âlî'nin *Künbü'l-Abbâr*'ından intihâb ve ihtisâr etmek suretiyle ne bıktırarak kadar uzun, ne de ihmâl edilmiş kısımların bulunacağı kadar

⁴⁶ Bkz. Hezârfen Hüseyin Efendi, *Enîsü'l-Ârifîn ve Mürşidü's-Sâlikîn*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Dügümlü Baba, nr. 227), vr. 4^a.

⁴⁷ Bkz. Wurm, 58.

⁴⁸ Bkz. Wurm, 82-83.

kısa olacak şekilde eserini meydana getirdiğini ifade etmiştir.⁴⁹ Ayrıca eserdeki Anadolu Selçukluları ve Dânişmendlilere ait bazı fasıllar Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Fusûl-i Hall ü Aked ve Usûl-i Harc u Nakd*'inden, Konstantiniyye'ye hükmeden imparatorların bazı ahvâllerine ait kısım Yunan ve Latin kaynaklarından, Çin ü Maçin'den bahseden kısım ise Kâtib Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sından alınmıştır.⁵⁰ Zirâ eserin adında yer alan "Tenkîh" kelimesi de bir şeyin fazla ve lüzumsuz kısımlarını çıkarıp ihtisarla beraber ıslâh ve temyîz etme manasına gelmektedir.⁵¹ Hezarfen, *Tenkâb-i Tevârih*'i 1673 yılında tamamlamış ve Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'ye sunmuştur.⁵² Eserin Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. British Museum'da kayıtlı nüshanın (nr. Or. 12965) müellif hattıyla yazılmış nüsha olması kuvvetle muhtemeldir.⁵³ Türkiye'de eser üzerine yapılmış yüksek lisans çalışmaları mevcuttur.⁵⁴

Hezarfen Hüseyin Efendi'ye atfedilen *Târîb-i Muhtasar* veya *Târîb-i Devlet-i Rumîyye* şeklinde isimlendirilen eser ise *Tenkâb-i Tevârih-i Mülûk*'un yalnızca çok az değiştirilmiş bir iki kısmını ihtivâ ettiğiinden ayrı bir eser sayılamaz.⁵⁵

⁴⁹ Hüseyin b. Cafer İstanköylü Hezarfen, *Tenkîbu't-Tevârih*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 2396), vr. 2^b.

⁵⁰ S. İlgürel, 10.

⁵¹ Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 445.

⁵² Bkz. Yurdaydın, 138.

⁵³ Bkz. M. İlgürel, "Hüseyin Efendi, Hezarfen", 545.

⁵⁴ Bkz. Ahmet Nas, *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkâbü't-Tevârih-i Mülûk" İsimli Eserinin Tablîli ve Metin Tenkidî*, (Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Kerim Özdemir, *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkâbü't-Tevârih" Adlı Eserinin Selçukluların Zuburundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Cumhuriyet Bekar, *A New Perception of Rome, Byzantium and Constantinople in Hezarfen Hüseyin's Universal History*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

⁵⁵ Bkz. Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", 365.

2.2. Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîni Âli Osmân

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı teşkilât tarihi ile ilgili eseridir. Eser, Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'nin isteği üzerine kaleme alınmıştır.⁵⁶ Eserin başlıca kaynakları Lütfi Paşa'nın *Asafnâme'si*, Ayn-ı Ali Efendi'nin *Kavânîni Âli Osmân'ı* ve Kâtib Çelebi'nin *Düstûrû'l-Amel*'dir. Ayrıca *Eyyûbî Efendi Kanunnâmesi* ile de benzerlikler gösteren eserin, bazı kısımlarının buradan veya ortak bir kaynaktan faydalanılarak yazıldığı düşünülmektedir.⁵⁷ Türkiye'de ve yurt dışındaki kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunan eser, üç nüshası karşılaştırılarak Sevim İlgürel tarafından Latin harfleri ile yayınlanmıştır.⁵⁸

2.3. Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsi'l-Büldân

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin tarihe dair bir başka eseri olup, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sorumlu tutulduğu 1683 yılındaki Avusturya yenilgisi akabinde bazı önde gelen kimselerin Hezârfen'den bir eser kaleme almasını rica etmeleri üzerine yazılmıştır.⁵⁹ Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tenkîh-i Tevârîh*'ten seçtiği otuz iki bölümü bir araya getirerek *Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsi'l-Büldân'ı* telif etmiştir. İki eser arasında küçük farklılıklar bulunmakla birlikte, eserin özgün olduğunu söylemek güçtür.⁶⁰ Eser, Süleyman Lokmacı tarafından yayınlanmıştır.⁶¹

2.4. Takvîmü't-Tevârîh Zeyli

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-Tevârîh* adlı eserine yazdığı zeylidir. Bir nüshası Köprülü Kütüphanesi nr. 1064'te bulunmaktadır.

⁵⁶ Bkz. Yurdaydın, 138.

⁵⁷ Bkz. M. İlgürel, "Hüseyin Efendi, Hezarfen", 544-545.

⁵⁸ Sevim İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîni Âli Osmân*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998).

⁵⁹ Bkz. Lokmacı, 15-16.

⁶⁰ Bkz. Lokmacı, 21.

⁶¹ Süleyman Lokmacı, *Hezarfen Hüseyin Efendi Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsi'l-Büldân Metin-Tahlil-Tıpkıbasım*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019).

2.5. Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfi'a li'r-Rûhânî ve't-Tabîb

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin genel tıp ve hekimlik bilgisi, çeşitli hastalıklar ve bu hastalıkların nelerle tedavi edilebileceği, vb. hususlarda kaleme aldığı eseridir. Feyza Tokat tarafından hazırlanan doktora tezinde eserin metni verilmiş ve dil açısından incelemesi yapılmıştır.⁶²

2.6. Lisânü'l-Etibbâ fî Lügati'l-Edviye

Bir tıp lügati olup, birinci bölümünde Arapçadan Türkçeye, ikinci bölümünde ise Türkçeden Arapçaya tıp maddeleri yer alır. Birinci bölümde hastalıklar, mizaçlar ve bünyeler tarif edildikten sonra Arap, Acem, Rum hekimlerinin güvenip tavsiye ettikleri basit ilaçlar sayılır. İlaçların Yunanca adlarına da rastlanmaktadır. Bazı kaynaklarda Hezârfen'e atfedilen müstakil bir eser olarak anılan *Fibrisü'l-Ervâm*, Adnan Adıvar tarafından *Lisânü'l-Etibbâ* ile aynı eser olarak gösterilmiştir.⁶³ Eser üzerine Ekrem Demir tarafından çalışılmış bir doktora tezi mevcuttur.⁶⁴

2.7. Enîsü'l-Ârifin ve Mürşidü's-Sâlikîn

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Filibeli Alâaddîn Âlî Çelebi'ye ait *Hümâyûnnâme* üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunarak kaleme aldığı muhtasar bir eser niteliğindedir. Eserin sonunda ise Hezârfen tarafından kaleme alınmış özgün bir bölüm bulunmaktadır. Eserin Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde (Düğümlü Baba, nr. 227) ve Vatikan Kütüphanesi'nde (Vat. Turco nr. 94) birer nüshası bulunmaktadır. İlgili eser üzerine doktora çalışmamız devam etmektedir.

2.8. Câmi'ü'l-Hikâyâti'l-Hikemiyye ve Letâ'ifü'r-Rivâyâti'l-İşrâkiyye

Çoğunlukla Filibeli Alâaddîn Âlî Çelebi'nin *Hümâyûnnâme*'sinde yer alan Kelile ve Dimne hikâyelerinin derlendiği bir mecmuatü'l-

⁶² Bkz. Feyza Tokat, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Erîbî'n-Nâfi'a li'r-Rûhânî ve't-Tabîb"* (İnceleme-Metin-Dizin), (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

⁶³ Bkz. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 141.

⁶⁴ Bkz. Ekrem Demir, *Hezârfen Hüseyin b. Ca'fer İstanköyî'nin "Lisânü'l-Etibbâ" Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

hikâyâttır. Bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Koğuşlar, nr. 919) bulunmaktadır. Kırk hikâyeye ihtivâ etmekte ve bu hikâyelerden altısı *Hümâyûnnâme*'de yer almamaktadır. *Enûsü'l-Ârifîn ve Müryidü's-Sâlikîn* ile birlikte bu eser de devam eden doktora çalışmamızda incelenmektedir.

Bursalı'nın müellife isnad ettiği *Risâle-i Hikemiyye*⁶⁵, bu eserle özdeş olmalıdır.

2.9. Terceme-i Lügat-i Hindî

Özbek elçisi Feyzullah Efendi'nin yardımıyla yazılmış olup, Hintçe kelimelerin Farsça ve Türkçe karşılıklarının verildiği bir sözlüktür.⁶⁶

2.10. Mehâsinü'l-Kelâm ve'l-Hikem fî Şerhi İsmillâhi'l-A'zam

Bursalı'nın nakline göre Arapça yazılmış tasavvufî bir eser olup, Allah'ın isimleri ile ilgilidir. Eserin mukaddimesinde ise Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Nakşîbendî tarikatına mensup olduğuna dair bir bilgi yer almaktadır.⁶⁷

2.11. Şerhu'l-Lem'ati'n-Nûrâniyye fî'l-Evrâdi'r-Rabbâniyye

Mehâsinü'l-Kelâm gibi tasavvufî içerikli bir eserdir.⁶⁸

3. Batılılarla Temasları ve Batıların Gözünden Hezârfen

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Batıya yönelik ilgisinden ve Kâtib Çelebi ile birlikte Batılı kaynakları ilk kullanan Osmanlı müelliflerinden biri olduğundan daha önce bahsetmiştik. Hezârfen'in yaşadığı 17. yy.'ı, bir durağanlık, içe dönüklük ve gericilik çağı değil; yeni ile yeniye/ reformlara direnç gösteren iki ucun çekişme hâlinde olduğu, Osmanlı sosyal düzenindeki yapısal dönüşümlerin farklı karşılıklar bulduğu bir

⁶⁵ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 245.

⁶⁶ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 245.

⁶⁷ Bkz. Bursalı, "Hezârfen Hüseyin Efendi", *Dergâh*, 185.

⁶⁸ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 244.

dönem şeklinde tanımlamak daha doğru olacaktır. Başta Kâtib Çelebi olmak üzere, Osmanlı kültür tarihinde bir “tavır değişikliği” manasına gelen bu hususa öncülük eden ilk âlimler bu yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Bu âlimler, özelleştirilmiş “Osmanlı kültürü” ile post-Rönesans “Avrupa aklı” arasındaki farazî demir perdenin kalktığı varsayılan Lale Devri’nden (1718-1730) çok önceleri, daha 17. yy.’da, İstanbul’da bulunan Avrupalılarla sosyalleşmeye ve fikir teâtüsünde bulunmaya hevesliydi. ⁶⁹ Hezârfen Hüseyin Efendi’nin de İstanbul’a gelen birtakım seyyah ve diplomatlarla görüşüp bazılarıyla dostâne ilişkiler geliştirmiş olması tesadüf değildir. Ne var ki, Hezârfen’in Batıya ve İslâm dışı dünyaya ilgisinin, sadece, çeşitli sebeplerle İstanbul’a gelen Avrupalı seyyah ve diplomat tanıdıklarının etkisinden kaynaklandığını iddia etmek doğru olmaz. Zira yukarıda da değindiğimiz gibi, Hezârfen Hüseyin Efendi’nin de dâhil olduğu Osmanlı çevrelerinde, Batıya ilgi duyan bu tavrın nüveleri, atılmış hâlde zaten mevcuttu. 17. yy.’da Hezârfen Hüseyin Efendi’nin yanı sıra Kâtib Çelebi, Evliyâ Çelebi, Müneccimbaşı ve Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dımaşkî’yi yabancı kültürlerle ve İslâm dışı dünyaya çeşitli yönlerden ilgi duyan âlimler olarak gösterebiliriz. Bilhassa Kâtib Çelebi, eserlerinde Batılı kaynakları kullanması bakımından 17. yy’da bu anlayışın öncüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserleri incelendiğinde Hezârfen’i de pek çok yönden bir Kâtib Çelebi takipçisi olarak tanımlamak yanlış olmayacağından, onun Batıya yönelik ilgisinin, İstanbul’a gelen Avrupalılarla tanışmasından evvel, Kâtib Çelebi etkisiyle geliştiğini söylemek de pek yanlış sayılmasa gerektir. Ayrıca Hezârfen Hüseyin Efendi’nin Batılı diplomatlarla tanışması *Tenkîb-i Tevârih*’ini bitirdikten kısa bir süre sonra 1673 yılında gerçekleşmiş gözükmektedir. ⁷⁰ Oysa ki, öteden beri Batı kültürüne ve tarihine ilgi duyan Hezârfen, *Tenkîb-i Tevârih*’inde yalnızca İslâm hanedanlarının tarihinden bahsetmemiş, İslâm öncesi İstanbul’a ve Amerika’nın keşfine de yer ayırmıştır. ⁷¹ Öte yandan, İstanbul’a gelen Batılı seyyah ve bürokratlarla temaslarından daha önce, Hezârfen’in bazı

⁶⁹ Bkz. Cemal Kafadar, “The city that Râlab visited - The political and cultural climate of İstanbul in the 1650’s”, *Sultan’s Procession: The Swedish embassy to Sultan Mehmed IV in 1657-1658 and the Râlab paintings*, ed. Karin Ådahl, (İstanbul: Swedish Research Institute, 2006), 60-61.

⁷⁰ Bkz. Galland, 2/38.

⁷¹ Bkz. Wurm, 122-123.

Batı kökenli mühtedilerle ilişki kurduğu malumumuzdur. O, Dîvân-ı Hümâyûn'da tercümanlık yapan Ali Ufkî Bey'in yanında görev yapmış ve *Tenkîb-ı Tevârîh*'inin yazımında bazı yabancı eserlerin tercümeleri hususunda kendisinden yardım almıştır. Ali Ufkî Bey'in asıl adı Albert Bobowski olup, kendisi Polonya asıllı bir mühtedîdir.⁷² Hezârfen Hüseyin Efendi, Dîvân-ı Hümâyûn baştercümanlığı yapan Rum asıllı Panayot (Panagiotis Nikusios) ile de ilişki hâlinededir. Panayot, Hezârfen'e Roma ve Bizans tarihi ile ilgili Yunan ve Latin kaynaklarını sağlamış, bazı eserleri tercüme ederek istifadesine sunmuştur. Ayrıca Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, baştercüman Panayot'un da iştirak ettiği Girit Seferi'ne katılması, İslâm dışı dünya ile ilgilenmesinin önünü açan etmenlerden bir diğeri olabilir. Zira Girit'te kalması, Hezârfen'e Avrupalıların yaşam tarzlarını ve kültürlerini yakînen gözlemlene fırsatını vermiştir.⁷³ Hezârfen Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a çeşitli sebeplerle gelen Batılı seyyah ve diplomatlar ile görüşüp bazılarıyla yakın ilişkiler geliştirmiş olması da Batıya dair öteden beri duyduğu bu ilgi ve merakını muhakkak ki pekiştirmiştir. Öte yandan, Hezârfen'in herhangi bir sâikle Batılılarla temas girişiminde bulunduğunu veya hususî bir gaye ile Batılılarla görüşmek için fırsat kovaladığını düşünmek yanlış olacaktır. Zira her ne kadar, yapısı itibarıyla yabancı kültürlerle meraklı ve dışa dönük bir karakter olsa da, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a gelen Avrupalılarla tanışıklığı tesadüfen başlamış gözükmektedir.⁷⁴ Bir dönem büyükelçi Nointel Markizi'nin özel kâtipliğini yapan ve Hezârfen'in *Telbîsü'l-Beyân*'ını Fransızcaya çeviren Fransız şarkiyatçı Antoine Galland⁷⁵, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında tuttuğu seyahat

⁷² Ali Ufkî Bey, Mecmûa-i Sâz ü Söz adlı musiki antolojisini derlemiş olan bir bestekâr ve musikîşinastır. Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes'i Türkçeye çeviren ilk kişidir. Her ne kadar ihtidâ etmiş olsa da, yaşadığı devirde bazı mutaassıp kimselerce Müslüman olarak görülmemiş ve içkiye zaafı olduğu ve bu sebeple hayatının sonuna doğru saraydaki görevinden uzaklaştırıldığı rivayet edilmiştir. Bkz. Şükrü Elçin, *Ali Ufkî: Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-i Sâz ü Söz*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), s. III, VI; Turgut Kut, "Ali Ufkî Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/456-457.

⁷³ Bkz. Wurm, 124.

⁷⁴ Bkz. Wurm, 127.

⁷⁵ Galland, Binbir Gece Masalları'nı Avrupa'ya tanıtan kişidir. Aynı zamanda bir Arabist olan Galland, Binbir Gece külliyyatını kendisine Suriye'den gönderilen bir

notlarında, Mehmet Çelebi namlı bir kimseyi ziyaret ettiğini, bu şahsın kendisine birtakım harita kopyaları gösterdiğini, bu vesile ile Türkçe bir tarih kitabı yazmış Hezârfen Hüseyin Efendi ile de tanıştığını belirtir. Hezârfen'in uzun boylu ve hoş görünümlü olduğunu söyleyerek, yalnızca fiziksel özelliklerinden bir iki cümle ile bahsetmekle yetinir.⁷⁶ Daha sonraları Galland, Hezârfen Hüseyin Efendi'yi Kilise Camii yakınlarındaki evinde ziyaret eder ve büyükelçi adına kendisine saten bir ceket hediye ederek dostluğunu talep eder. Hezârfen, bu hediye ve istek karşısında şaşırır ve böyle bir hediyeyi hak edecek bir şey yapmadığını söyler. Galland ise, büyükelçinin kendisi ile dostluk kurma isteğini yenileyerek, hediye yazdığı tarih kitabına karşılık bir takdir nişanesi olduğunu ifade eder. Hezârfen Hüseyin Efendi, eserinin bu denli büyük bir takdire şâyân olmadığını, intişâr edilmeye daha lâyık olan bir yenisini yazmış bulunduğunu ve mezkûr eseri bitirir bitirmez büyükelçiye takdim edeceğini söyler.⁷⁷ Ertesi gün Hezârfen Hüseyin Efendi büyükelçiye görmeye bizzat gelir ve Nointel Markizi, ressamlarına yaptırdığı bazı portreleri ona gösterir. Büyükelçinin sofrasında yemek yiyen Hezârfen, Nointel Markizi'nin nezaket ve ikramlarından memnun kalarak döner.⁷⁸ Her ne kadar Hezârfen'in Batıya ve Batılılara ilgisi yadsınamayacaksa da, Galland'ın naklinden de anlaşılacağı üzere, bu ilgi tek taraflı değildir. Avrupalı diplomatların da Hezârfen Hüseyin Efendi'yi tanımaya çokça istekli oldukları aşikârdır. Zira Osmanlı toplumunun en üst kademelerine erişimi bulunan Hezârfen'den pek çok bilgi edinebilirlerdi. Nitekim Avrupalılar, Türklerin entelektüel hayatıyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye tam olarak 17. yy.'ın ikinci yarısında başlamışlardır. Hezârfen'e büyükelçi tarafından gönderilen hediye örneğinde olduğu gibi, Venedik balyosu⁷⁹ Pietro Civran da önemli birtakım bilgilere erişebilmek umuduyla aynı

elyazmasından -eklemeler yapmak suretiyle- Fransızcaya çevirmiştir. Bu eser büyük ilgi görmüş, çeşitli Avrupa dillerine çevrilerek defalarca basılmış ve bir görüşe göre Kitâb-ı Mukaddes'ten sonra en çok okunan kitap olmuştur. O zamana kadar korku ve antipatiyle bakılan Müslüman Doğu, ilk defa bu eser sayesinde zenginlikleri ve sevimli yönleriyle Batıya açılmıştır. Bkz. Turgut Akpınar, "Galland, Antoine", *Türkiye Dyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/337-338.

⁷⁶ Bkz. Galland, 2/ 38.

⁷⁷ Bkz. Galland, 2/ 105.

⁷⁸ Bkz. Galland, 2/106.

⁷⁹ Balyos, Osmanlı Devleti'nde Frenk ve özellikle Venedik elçilerine verilen addır.

şekilde Marsili'nin, saray çevreleriyle temasını desteklemiş ve hediyelerini finanse etmiştir.⁸⁰ Fakat buradan, Hezâren Hüseyin Efendi'nin bilinçli olarak Osmanlı aleyhine Avrupalılara bilgi aktarımında bulunduğu şeklinde bir sonuç çıkarılamaz.

Yukarıda aktardıklarımızdan başka, Galland, Hezârfen Hüseyin Efendi'den bir risale temin ettiğini hâtırâtında bir başka vesileyle ifade eder ve Hezârfen'in zeki ve bilgili bir adam olduğuna vurgu yapar. Verdiği bu bilgiyi takiben, Hezârfen'in, daima lisan talebeleri ile birlikte vakit geçiren, Fransızların şahsiyetlerini anlamak üzere Fransa'ya seyahat etmek ve Fransızca öğrenmek isteyen bir kimse olduğunu belirtir.⁸¹ Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Fransa ve Fransızlara yönelik ilgisinden bahseden bir diğer kişiye, yine bir Fransız şarkiyatçı olan François Pétis de la Croix⁸²'tir. Müellifin *Tenkâhü't-Tevârîh*'ini de Fransızcaya çevirdiği bilinen La Croix, Hezârfen ile uzun konuşmalar yapıp bunları kayıt altına almıştır. Bu kayıtların birinde, Hezârfen'in, reenkarnasyona inandığı ve Fransız milletine hayranlığından dolayı bir sonraki hayatında Tanrı'dan Fransız olarak doğmayı istediği, hatta La Croix'e, bir gün Paris'teki odasında Fransız kılığında kendisiyle karşılaşırsa şaşırmasını söylediği bilgisi yer alır. La Croix'in *Journal*'ında bulunan bu bilgi, sahih olmamalıdır. Zira Hezârfen Hüseyin Efendi'nin diğer Avrupalı arkadaşlarından hiçbirinin bu minvalde bir beyanı bulunmamaktadır. Dahası, özel kâtabi La Croix'in görüşmelerinden mutlaka haberdar olan Nointel Markizi, krala yazdığı mektuplarında, ara sıra Hezârfen'i anmasına rağmen, onun hakkında böyle bir bilgi vermez. Bir Osmanlı tarihçisi ve yetkilisinin, Fransız hayranı olduğuna dair bu kadar açık bir söz sarf etmiş olma ihtimali de düşüktür. Ayrıca, daha sonra değineceğimiz gibi, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin çok yakın dostu Marsili, onu Muhammedî dine bağlı samimi bir Müslüman olarak tanıtır. Dolayısıyla Hezârfen'in reenkarnasyona inandığı iddiası, pek akla yatkın

⁸⁰ Bkz. Wurm, 125.

⁸¹ Bkz. Galland, 1/239.

⁸² La Croix, 1676'da İstanbul'a gelmiş, Galland gibi büyükelçi Nointel Markizi'nin kâtipliğini yapmış, yeni büyükelçi Guilleragues'in atanmasıyla 1681'de Fransa'ya geri dönmüş ve 1713'te Paris'te vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Erdem, "PÉTIS de la CROIX, François", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/ 255-256.

değildir. La Croix'in, anılarını kendisine ithaf ettiği kralı memnun etmek için böyle bir konuşmayı uydurmuş olması muhtemeldir. La Croix, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin eserlerinde de göze çarpan, Osmanlı'nın siyâsî durumuna dair bazı hususlar hakkında ayrıntılı bir değerlendirmeye de yer verir. Devlet işlerine ilgisizlik, Sultanların zevke düşkünlüğü, adaletsizlik, istibdat, kendi gücüne aşırı güven, görevi kötüye kullanma ve yolsuzluk, başlangıcı Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar giden gerilemenin nedenleri olarak gösterilir. Fakat La Croix'in zorba padişahlara ilişkin bazı nakilleri veya "Türkler adil yasalarla yönetilseydi isyan ederlerdi" şeklindeki birtakım ifadeleri, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin görüşleriyle çelişmekte ve La Croix, Hezârfen'in görüşlerini kendi düşünceleriyle karıştırmış gözükmektedir. Zira bu söylemler, Hezârfen'in, eserlerinde defalarca dile getirdiği, gerek halk için adaletin lüzumu ilkesi, gerekse şeriata bağlılıklarını başarılarının çok önemli bir nedeni saydığı geçmiş Osmanlı sultanlarına duyduğu hayranlık ile bağdaşmaz. Bu sebeple, Wurm'a göre La Croix'in müellife dair verdiği bilgiler, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin görüşlerinin yalnızca kaba, hatta bazı durumlarda tahrif edilmiş bir temsili olarak kabul edilebilir.⁸³

Büyükelçiliği sırasında bir dönem Hem Galland'ın, hem de La Croix'in, kendisine hizmet ettikleri Nointel Markizi, krala yazdığı 1679 tarihli mektupta Osmanlı yönetimi ve toplumu hakkındaki dikkat çekici tespitlerini sıralar ve Hezârfen Hüseyin Efendi'den bahseder. Nointel Markizi, rüşvet, hırsızlık, gevşeklik, kamu yararını küçümseme gibi sorunlar sebebiyle Osmanlı yönetiminin yolsuzluk ve kangrenden etkilenmeyen hiçbir şubesi olmadığı eleştirisinde bulunur. Öyle ki, Avrupalılar, gözlerinde büyüttükleri bu "canavar"ı yakından tanısalar, Osmanlı denen devden asla korkmazlardı. Öte yandan ona göre Osmanlı teb'ası, yönetiminden daha iyi ve ahlâklıdır; Nointel Markizi'nin "bâtlî din" olarak söz ettiği İslâmiyet'e ve dinî vecibelerine açıklanamaz bir şevkle riâyet ve sultanlarına kayıtsız şartsız itaat ederler. Halkın gayrimüslimlere karşı ise kök salmış bir nefreti bulunmakta, çocuklar dahi onları tahkîr ifadeleri kullanmaktadır. Ayrıca Osmanlı içinde ilme yeteneği olan rütbeli, aydın bir kesim mevcuttur ki, bunlarda bir ölçüde Avrupa hayranlığı vardır ve devletlerinin yozlaşmasına karşı ilk yakınlar, onu damgalayan ve kınayanlar da bunlardır. Nointel

⁸³ Bkz. Wurm, 129-132.

Markizi'nin Hezârfen Hüseyin Efendi'yi bu daireye dâhil aydınlar arasında gördüğü anlaşılmaktadır. Zira Nointel Markizi'nin 1670-1680 yılları arasındaki seyahat anılarını kitaplaştıran Vandal, markizin yukarıda bahsedilen aydınlardan biri olan açık görüşlü ve melankolik bir Türkle sık sık görüşüp vakit geçirdiğini ve ondan edindiği bilgileri yazıya dökerek kendi yararına kullandığını ifade eder.⁸⁴ Vandal, burada Hezârfen'i kastediyor olmalıdır. Dolayısıyla, Nointel Markizi'nin Hezârfen Hüseyin Efendi hakkında çizdiği tablo da kâtibleri Galland ve La Croix'in nakillerine uygun düşmektedir. Hezârfen, eleştirel düşünen, ilme yeteneği olan, Avrupa'ya belirli bir hayranlıkla bakan, kendi ülkesindeki koşullaraysa melankoli ve ümitsizlikle yaklaşan bir Osmanlı çağdaşı olarak tanımlanır. Ona göre Osmanlı'nın hâlâ ayakta kalabilmesinin nedeni, düşmanlarının devleti zayıflığını görememesidir. Öyle ki o, devletin içinde bulunduğunu düşündüğü olumsuz hâli vurgulamak için, söz gelimi, emrine 20.000 kadar Polonyalı asker verilseydi, en büyük Osmanlı ordusunu bile tek başına mağlup edebileceğini ifade eder.⁸⁵

Nointel Markizi, Hezârfen Hüseyin Efendi'ye ayrıca “zeki bir adam” şeklinde atıfta bulunup, onun diyalektiğinin, bir Avrupalınınkinden çok daha farklı işlediğini ifade eder. Bu argümanını desteklemek içinse ilginç bir hadise aktarır: Hezârfen, sadrazamın huzurunda Hz. Muhammed'in sahte peygamber olduğunu söyleyip, Hz. İsa'nın tanrılığını ilan eden bir Yunan rahibinin, kaçınılmaz olarak ölüm cezasına çarptırılması gerektiğini savunur. Ona göre, rahip, yüce Allah'a hakaret etmiş olsa idi, her ne söylerse söylesin, Allah'ın zâtına ulaşmak ve şânını lekelemek imkânsız olduğundan, ölümden kurtulabilirdi. Ne var ki, Hz. Peygamber'e küfretmek, halkın zihinlerinde önyargılar oluşturup, asayiş zedeleyebileceğinden, olumsuz bazı sonuçlar doğurması muhtemel bir skandalın önünün ölüm cezasıyla kesilmesi lâzım gelirdi.⁸⁶ Nointel Markizi'ne anlaşılmasız gelen bu düşünce tarzı ve söylemiyle, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin, Allah Teâlâ'ya hakaret etmek gibi bir gaye gütmeyeceği

⁸⁴ Bkz. Albert Vandal, *L'odyssée D'un Ambassadeur – Les Voyages du Marquis de Nointel (1670-1680)*, (Paris: Librairie Plon, 2. Basım, 1900), 248-249.

⁸⁵ Bkz. Wurm, 132.

⁸⁶ Bkz. Vandal, 249.

açıktır. Onun, ölüm cezasının hangi koşulda verilmesi gerektiğine dair söylemi, sadece, halk içinde baş gösterebilecek olası bir kaosu önlemeye çalışan, pratik mülahazalarla alınmış rasyonel bir karara işaret eder. Zira Allah Teâlâ hakkında sarf edilecek olumsuz bir söz, halkın yüce yaratıcıya dair fikirlerini zedeleyebilecek kadar etkili olamayacak, fakat Hz. Peygamber üzerinden ortaya konan bir iddia, halk üzerinde daha kolayca bir etkiye yol açabilecektir.

Büyükelçi Nointel Markizi'nin Osmanlı topraklarından ayrıldığı sıralarda Galland, markizin halefi büyükelçi Guilleragues ile ikinci kez payitahta gelmiştir. 1682 tarihli *Kesfî'z-Zünûn* tercümesinde yer alan "Bugün hâlâ hayatta olan Hezârfen" kaydı ve *Takvîmü't-Tevârîh*'i Hezârfen'in ilaveleriyle aynı zamanlarda tercüme ettiği göz önüne alındığında, Hezârfen Hüseyin Efendi ile tekrar temasa geçtiği düşünülebilir. Guilleragues'in hizmetine alınan Pétis de La Croix de Hezârfen'le yıllardır temas hâlinde olmalıdır. Wurm, yeni büyükelçi Guilleragues ile Hezârfen Hüseyin Efendi'nin bizzat tanışıp tanışmadığı hususunun ise Kont'un XIV. Louis'ye yazdığı 31 Temmuz 1680 tarihli bir mektup dolayısıyla tartışmalı olduğunu söyler. Bu mektupta bir tarihçinin Guilleragues'i ziyaret ettiği, kendisine gösterilen kral portresine hayran kaldığı ve portreye bakmaya lâayık olmadığını söylediği bilgisi yer alır. Bir önceki ziyaretinde de konuk, ilgili portreyi benzer şekilde övmüştür. Büyükelçi, aynı konuğun, kendisine padişahın imparatorluğa karşı savaş plânladığını haber verdiğini mektubunda yazar. Lakin sözü geçen tarihçinin Hezârfen Hüseyin Efendi olduğuna dair herhangi bir somut delil yoktur.⁸⁷

Guilleragues'in halefi büyükelçi Girardin ile de Hezârfen'in tanışmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bizzat görüşmemiş olsalar dahi, Girardin'in doktoru Hermanges (d'Hermange)⁸⁸ ile Hezârfen Hüseyin Efendi'nin arkadaş olduğunu bilmekteyiz. Girardin'in XIV. Louis'ye yazdığı 12 Ekim 1686 tarihli mektubunda, bazı diğer hususların yanı sıra, Sadrazam Sarı Süleyman Paşa'nın Budin meydanından o zamanki ordu hakimi Ankaravî Mehmed'e gönderdiği bir mektubun içeriğinden

⁸⁷ Bkz. Wurm, 133-135.

⁸⁸ Hermanges, aslen Fransız elçiliği doktoru olup, aralarında sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın da bulunduğu bazı yüksek makamlardaki Osmanlı devlet adamlarını tedavi etmişti.

Hezârfen sayesinde haberdar olunduğu ifade edilir. Girardin, bu tür bilgileri Hermanges aracılığıyla Hezârfen'den temin ediyor görünmektedir. Fransızların diplomatik yazışmalarında 1686'dan sonraki dönem için Hezârfen'e atıfta bulunan herhangi bir vesikaya rastlanmamıştır. Ne var ki, Hezârfen'in Fransız dostlarıyla ilişkisinin devam ettiği düşünülmektedir.⁸⁹

Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Fransız sefarethanesini çok kere ziyaret ettiği, Fransız büyükelçiler ve sekretaryaları ile görüştüğü ve bu şahıslarla bilgi alışverişinde ve etkileşimde bulunduğu açıktır. Ne var ki, Fransızların Hezârfen hakkında seyahat notları ve mektuplarında yer alan bilgilerin sıhhati tartışmalıdır. Bu dokümanların bazılarında ise konu ile ilgili bahsi geçen şahsın adı hiç anılmamaktadır. Dolayısıyla bazı Fransız vesikalarında işaret edilen kişinin Hezârfen Hüseyin Efendi olduğu ve onun Osmanlı aleyhine Fransızlara devlet bilgilerini sızdırdığı iddiası, herhangi bir kesin delile dayandırılarak ispatlanamadığından, mesnetsiz bir düşünce olmaktan öteye geçemez.

Hezârfen'in, tanıştığı Avrupalılar arasındaki en yakın dostu ve en önemli şahsiyet, hiç şüphesiz İtalyan asker ve araştırmacı Kont Luigi Ferdinand Marsili'dir. Marsili'nin, dostu Hezârfen Hüseyin Efendi hakkındaki aktarımlarıysa, en ayrıntılı bilgileri içermesi bakımından en kıymetlileridir. 1679 yılında Venedik balyosu Pietro Civran'ın refakatinde İstanbul'a gelen⁹⁰ Marsili'nin, Osmanlı topraklarına seyahat etme nedeni, bizzat kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır: O, iyiyi kötüden ayırt etmeye başladığı yaştan beri, Osmanlı'ya ve Türk milletine yönelik kendiliğinden gelişen aşırı bir merak duymaktadır. Bu merakı, Osmanlı'yı idrak etme ve

⁸⁹ Bkz. Wurm, 135.

⁹⁰ Venedik Cumhuriyeti, Girit Seferi'nden sonra Osmanlı ile ilişkilerini eski hâline getirmek ve iki devlet arasındaki ticareti yeniden canlandırmak istiyordu. Öte yandan, bu dönemde IV. Mehmed'in sarayında etkin olan bazı Osmanlı yöneticilerinin, özellikle de Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın nazarında Venediklilerin oldukça olumsuz bir imajı vardı. Balyos Pietro Civran, bu imajı bir nebze de olsa düzeltebilmek ve selefi Giovanni Morosini'den boşalan elçilik görevini devralmak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Bkz. Mehmet Kalpaklı - F. Özden Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", *Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları, Özer Ergenç Armağanı*, 1(51), (2019), s. 366.

Batılılarca, Hristiyanların asla erişemeyecekleri bir değere sahip görülen Türk milletinin bu övgüyü neden hak ettiğini anlama arzusunu da beraberinde getirmiştir. Öyle ki, Osmanlı'ya karşı zafer kazanılan bir durumda bile, kendi aleyhlerine dahi olsa, Osmanlı ile barış antlaşması yapabilmek (Marsili'nin deyimiyile "barış satın almak"), Hristiyan Batıya lütfedilmiş büyük bir ödül olarak görülmektedir. Marsili, Türklerin askerî eylemlerini yüceltip, yenilmez olduklarını vurgulayarak okuyucuların zihinlerine korku salan Batılı tarihçilerin, ağız birliğiyle kendisini de Türklerin üstünlüğüne ikna etmiş olduklarını söyler. Osmanlı'yı ve Türkleri yakından tanımaya duyduğu bu ateşli iştihâkla genç Marsili, küçük yaşlardan itibaren İstanbul'a gitmek istediğini ve balyos Pietro Civran'ın eşliğinde bu yolculuğa katılabilmek umuduyla, tüm itirazlarına rağmen yakınlarını razı etmek için çokça ısrarcı olduğunu ifade eder. Marsili, tam da Osmanlı gururunun en üst noktaya vardığı; fetih faaliyetleri ve Osmanlı lehine avantaj sağlayacak durumlar dışında, komşu güçlerle hiçbir barış ilişkisi kurulmaya dahi yanaşılmayan bir dönemde, 1679'un sonlarında İstanbul'a vardığını söyler.⁹¹

On bir ay kadar sürecek bu ilk İstanbul ziyareti süresince Pera'daki Venedik elçiliği konutunda kalan Marsili, aralarında İngiltere, Fransa, Avusturya ve Polonya elçilerinin de olduğu birçok Avrupalı temsilci ile ilişki kurma ve istihbarat ağını genişletme fırsatı bulmuştur. Ayrıca Livorno asıllı Musevî Abraham Gabai⁹²'yi, kendisine tercümanlık yapmak üzere hizmetine almış ve onun sahip olduğu geniş çevre sayesinde İstanbul'un entelektüelleri ve saray çevresinden kişiler ile tanışmıştır.⁹³ İstanbul'da boğazın suları ile ilgili bilimsel ölçümler yapmış,⁹⁴ sarayları, camileri ve su kemerlerini gezmiş; Bursa'nın

⁹¹ Luigi Ferdinando Marsili, *Scritti Inediti di Luigi Ferdinando Marsili*, (Bologna: R. Bologna Enstitüsü Bilimler Akademisi, Nicola Zanichelli Yayınları, 1930), 175-176.

⁹² Abraham Gabai, Livorno'dan İzmir'e gelerek orada İbranice kitaplar basan ilk matbaayı kuran ilk kişidir. 1660'dan sonra ise, İzmir'den İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da da bir matbaa açmıştır. Bkz. Kalpaklı - Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", s. 367.

⁹³ Bkz. Kalpaklı - Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", 366-367.

⁹⁴ Marsili, İstanbul Boğazı'nda suyun derinliği ve akış hızına dair yaptığı ölçümleri, İsveç kraliçesi Kristina'ya ithaf ettiği *Osservazioni Intorno al Bosforo Tracio o vero Canale di Constantinopoli* adlı kitabında yayınlamıştır. Bkz. Özgür Kolçak, "Marsigli, Luigi

kaplıcalarını ve Osmanlı'ya başkentlik yaptığı dönemlerden kalma çeşitli yapılarını görmüş, ipekçilik faaliyetlerini gözlemlemiştir.⁹⁵ Blau'nun Atlas Maior'undaki haritaları gözden geçirerek çeviren coğrafyacı Ebubekir b. Behrâm ed-Dımaşkî ile görüşmüş, kendisinden bazı haritalar temin etmiş ve bu haritaları daha sonra yazacağı Osmanlı askerî teşkilatına dair eserinde (*Stato Militare*) kullanmıştır. Padişahın en yakın çevresinde görev yapan mühtedî içoğlanlardan, aslen Venedikli bir fırıncının oğlu olan 'tırnakçı' ve onun tanıştırdığı 'tülbentdâr' ile görüşmüş, kendilerine Pietro Civran'ın finanse ettiği bazı hediyeler sunmuş, sarayın işleyişi ve gelenekleri ile bazı devlet meseleleri hakkında onlardan bilgiler edinmiştir. Bu iki kişi sayesinde, tercümanı Gabai ile birlikte saraya bir bahçenin arka kapısından girip, en gizli odaları gezmiş, ayrıca Rusya ile Osmanlı arasındaki barış görüşmelerine şahit olmuş, sonrasında ise sarayda verilen yemeğe davet edilmiştir.⁹⁶ IV. Mehmed ve şehzade Mustafa'ya ait yıldız haritalarını Müneccimbaşı Ahmed Dede'den temin etmiş⁹⁷ ve İstanbul'un hangi enlem dairesinde olduğuna dair onunla tartışmıştır.⁹⁸

Marsili, Osmanlı'nın siyasî veçhesi hakkında kendisine güvenilir bilgiler sunabilecek iyi eğitilmiş bir arkadaşı arayışında iken, Hezârfen Hüseyin Efendi ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşma esnasında Marsili henüz 21 yaşında iken, Hezârfen, o sıralarda 70 yaşlarındadır. Genç Marsili ve

Ferdinando", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/199.

⁹⁵ Bkz. Luigi Ferdinand Marsili, *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*, ed. Emilio Lovarini, (Bologna: R. Bologna Enstitüsü Bilimler Akademisi, Nicola Zanichelli Yay., 1930), 25-26.

⁹⁶ Bkz. Marsili, *Autobiografia*, 20-21.

⁹⁷ John Stoye, *Marsigli's Europe 1680-1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, (New Haven & London: Yale University Press, 1994), 23; Marsili, *Autobiografia*, 21.

⁹⁸ Bkz. Kolçak, "Marsigli, Luigi Ferdinando", 198-199. Osmanlı'nın, Batıda kaydedilen bilimsel gelişmelerin karşısında bir duruş sergilediği iddiası, Osmanlı'nın dinî fanatizmi ile ilişkilendirilerek modern zamanlarda vurgulanmaktadır. Ne var ki, İtalyan Kont Marsili'nin rahatsız edilmeksizin İstanbul'da yürüttüğü bilimsel araştırmalar düşünüldüğünde, bu iddia biraz abartılı gözükmektedir. Yine 17. yy.'da, İngiliz tüccar ve politikacı Baron Dudley North da İstanbul'un plânını çıkarmak için jeodezik aletlerle şehri taramış ve hatta camiilerin minarelerine tırmanmıştır. Bkz. Wurm, 8-9.

Hezârfen, aralarındaki yaklaşık 50 yıl kadar yaş farkına rağmen, eşine az rastlanır bir dostluk geliştirmiştir. Öyle ki, candan dostu Hezârfen Hüseyin Efendi'nin İstanbul'un uzak bir yerinde ikamet etmesine rağmen Marsili, onun ziyaretine gitmeden iki gün geçirmediğini söylemiştir.⁹⁹ Her ikisinin de tarihten tıbbaya uzanan çok çeşitli ve kapsamlı ilgi alanları, eleştirel düşünme yetenekleri, birbirlerinin dünyalarına duydukları karşılıklı merak ve yorulmak bilmeyen üretme dürtüleri düşünüldüğünde, adeta aynı ruha sahip iki adamın birbirini bulduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁰ Marsili'nin deyimleriyle, sevgi dolu dostu Hezârfen, kendisine yöneltilen birçok soruyu sabırla yanıtlamış, kütüphanesindeki seçkin eserleri cömertçe onun istifadesine sunmuş ve istediği her kitabı, tercümanı Gabai'ye okutup çoğaltması için kendisiyle paylaşmıştır. Marsili, Hezârfen Hüseyin Efendi'nin engin bilgisinden çok etkilenmiş ve onun sayesinde, Türklerin, eğitim sistemleri ve bâtil şer'î kurallarının dayatması sebebiyle, bilginin peşinde koşmayan ve sorgulamayan bir millet olduğu şeklindeki Hristiyan dünyasındaki yerleşik inancın ne kadar yanlış olduğunun farkına varmıştır.¹⁰¹

Marsili, "İstanbul'un en eğitilmiş adamı" şeklinde tanıttığı Hezârfen¹⁰² ile çok çeşitli konular üzerine sohbet etmiştir. Ondan, medreseler hakkında ayrıntılı bilgiler almış; Osmanlı'nın her yerinde talebe ve müderrisleri vakıflar tarafından desteklenen medreseler bulunduğunu, hatta Mekke'de binlerce öğrencisi olan bir medrese mevcut olduğunu öğrenmiştir. Hezârfen'den bu medreselerin müfredatlarına dair de bilgiler edinen Marsili, medreselerin Arapça, Farsça, belagat, felsefe, hukuk, aritmetik, astronomi, tıp, simya, şiir, müzik ve tarih alanlarında yetkin kimselerin bulunduğu ciddi eğitim kurumları olduğuna kanaat getirmiş gözükmektedir. Ayrıca, sarayda Osmanlı padişahlarının her gününün kayıt altına alındığı, İstanbul'da Fârisî ekolü takip eden ressamların var olduğu ve elyazmalarını çiçekler ve çeşitli figürlerle süslemek suretiyle geçimini sağlayan çokça insan bulunduğu hususlarında Hezârfen Hüseyin Efendi ile sohbetler etmiştir. Marsili, Osmanlı'da hat sanatının en mükemmel seviyeye ulaşmış olduğu bilgisini naklettikten

⁹⁹ Bkz. Marsili, *Autobiografia*, 25.

¹⁰⁰ Bkz. Wurm, 140.

¹⁰¹ Bkz. Marsili, *Scritti*, 177.

¹⁰² Bkz. Marsili, *Autobiografia*, 20.

sonra, Hezârfen'e matbaa yasağının nedenlerini sorduğunu da söyler. Hezârfen ise, matbaa ile birlikte pek çok insanın işsiz kalabileceği ve hatta hüsn-i hat sanatının kaybolabileceği vb. argümanlar öne sürerek bu kararın nedenlerini kendisine izah etmiştir.¹⁰³

Yukarıda değinilen pek çok konunun yanı sıra, Marsili, Hezârfen Hüseyin Efendi ile din hakkında da birkaç kez sohbet etme fırsatı bulmuştur. Bu sohbetlerden birinde Hezârfen, Katolik Hristiyanların bekârlığını, zekâlarının inceliğinin sebebi olarak övmüştür.¹⁰⁴ Burada, Hezârfen'in görüşüp çeşitli ilişkiler geliştirdiği Avrupalıların tamamının Katolik ve hemen hemen hepsinin bekâr olduğunu; ayrıca özellikle, ulusal prestij peşinde koşan Fransızlar'ın, Hezârfen'i Batılı Hristiyanların üstünlüğüne ikna etmek için her şeyi yapıp, ona Fransız-Katolik renk tonu ile bir Avrupa resmi sunduklarını hatırlamak gerekir. Zira diğer milletlerden üstün olma bilinci ve ulusal propaganda eğilimi, bu dönemde bilhassa Fransızlar arasında belirgindir.¹⁰⁵ Hezârfen de, evlenmeyip tüm vaktini çeşitli araştırmalara tahsis eden Avrupalı arkadaşlarının zekâsını övmek amacıyla Marsili'ye böyle bir söz sarf etmiş olmalıdır. Dolayısıyla Hezârfen'in bu sözü, İslâmiyet'te teşvik edilen evliliğe karşı bir duruş olarak algılanamaz. Öte yandan Hezârfen'in kendisinin, hayatı boyunca herhangi bir evlilik yapıp yapmadığına dair bilgimiz bulunmamaktadır.

Hezârfen Hüseyin Efendi, ayrıca İsa Mesih'in gerçek bir peygamber olduğunu söylemiş, fakat teslis inancını kat'î surette reddederek Tanrı'nın varlığını üçe taksîm etmenin, onun yüceliğine büyük bir hakaret sayılacağını ifade etmiştir. Teslis inancının bâtl olduğunu kanıtlamak içinse, Marsili'ye çürütmesi zor birtakım deliller sunmuştur. Marsili, Hezârfen'e havariler hakkında ne düşündüğünü sorduğunda ise o, tüm peygamberlere ve havarilere, her Müslüman'ın hürmet etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu sohbet, Hristiyanlıkta kutlanan Aziz Petrus gününün arefesinde gerçekleştiğinden, Hezârfen, Aziz Petrus'un Hz. İsa'nın önemli bir öğrencisi ve vâizi olduğunu söyleyip, kütüphanesinde bulunan Aziz Petrus ile ilgili bir kitabı, hemen o esnada Marsili'ye göstermiştir. Hezârfen Hüseyin Efendi'nin bu sözlerine

¹⁰³ Bkz. Marsili, Scritti, 177-178.

¹⁰⁴ Bkz. Marsili, Autobiografia, 25.

¹⁰⁵ Bkz. Wurm, 153-154.

karşılık Marsili ise, Osmanlı'ya imada bulunarak, imparatorlukların hızlıca çöküşüne yol açacak zorba yönetimlere karşın, Hristiyanlık ilkelerini gözeten hükümdarların, teb'alarını adalet ve hakkaniyetle yönettiklerini vurgulamıştır.¹⁰⁶

İtalyan Marsili'nin ve daha önce değindiğimiz Fransız bürokratların Hezârfen Hüseyn Efendi hakkındaki nakillerine bakarak, onun Hristiyan dünyaya ilgisinden, hatta daha da ileri giderek, belki belirli bir ölçüde "Avrupa hayranlığı"ndan bahsetmek mümkün olabilir. Zira eserlerinden de anlaşılacağı üzere Hezârfen, çağdaşı Kâtib Çelebi gibi, 17. yy. Osmanlı siyasî panoraması içindeki pek çok hususa karamsarlıkla bakmakta idi. Dolayısıyla memnuniyetsizlik duyduğu birtakım hususları Hristiyan Batıdaki uygulamalarla kıyasladığı düşünülebilir. Ne var ki bu durum, onun Hristiyanlığa sempati duyduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira Hezârfen'in, tevhîd prensibine sıkı sıkıya bağlı, cennet-cehennem ve ahiret inancına sahip¹⁰⁷ samimi bir Müslüman olduğu Marsili'nin nakillerinden anlaşılmaktadır. Üstelik, Hezârfen Hüseyn Efendi'nin Nakşîbendî tarikatına bağlı olduğunu da Bursalı Mehmed Tâhir'den gelen bir nakil dolayısıyla bilmekteyiz.¹⁰⁸ Marsili, Hezârfen'in üstün ahlâkına ve sahip olduğu erdemlere ayrıca çokça vurgu yapmış, hatta onun üstün ahlâkî vasıflarından ötürü şaşkınlığa düştüğünü belirtmiştir.¹⁰⁹ Marsili, otobiyografisinde Hezârfen'den "Hüseyn Efendi, İstanbul'un en eğitilmiş olup, takdire şâyân yeteneklere ve iyi bir ahlâka sahip olmasının yanı sıra, Muhammedî dinde bulunmasının talihsizliği hususunda beni şefkatle düşündüren bir kişi" şeklinde bahseder.¹¹⁰ Bir başka eseri *Bevanda Asiatica*'da ise, Hezârfen Hüseyn Efendi'nin, devlet yetkilisi olarak elde ettiği mevki ve yazdığı tarih kitabı ile sadece Türkler arasında değil, aynı zamanda İstanbul'da onu tanıyan Hristiyanlar nezdinde de saygın bir kişi olduğunu söyleyip, dostluklarının anısına, onun sahte Muhammedî din üzere öldüğü için üzüntü duymadan

¹⁰⁶ Bkz. Marsili, *Autobiografia*, 25.

¹⁰⁷ Hezârfen'nin Vâni Efendi'nin bir müridinin huzurunda cennet-cehennem ve ölümden sonra hayata dair iştirak ettiği başka bir konuşmanın kaydını Heidrun Wurm tespit etmiştir. Bkz. Wurm, 141.

¹⁰⁸ Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 244; a.mlf., *Türk Yurdu*, 873; a.mlf., *Dergâh*, 185.

¹⁰⁹ Bkz. Marsili, *Autobiografia*, 25.

¹¹⁰ Bkz. Marsili, *Autobiografia*, 20.

edemediğini ifade eder.¹¹¹ Hezârfen'in eserleri incelendiğinde de devletin refaha kavuşması için, genel ahlâkın yükseltilmesi ve şer'î kurallara sıkı sıkıya bağlı kalınmasını önerdiği anlaşılır. O, Osmanlı'da baş gösteren sorunların çözümünü, eski zamanların erdemlerine ve dindarlığına dönüşte görmektedir.¹¹² Dolayısıyla, Hezârfen'in yeni ve yabancı olana yönelik yoğun ilgisine rağmen, Hristiyan Avrupa ile ilgilenmekten ziyade, halkı ve Osmanlı Devleti'nin geleceği için endişe duyduğu açıktır.¹¹³

Marsili, otobiyografisinde, Hezârfen Hüseyin Efendi'den Osmanlı'nın askerî teşkilatına ve siyasî durumuna ilişkin *Canon Amet*'i aldığını söylemektedir.¹¹⁴ *Canon Amet*, Hezârfen'in *Telbîsü'l-Beyân* adlı eseri olmalıdır. *Telbîsü'l-Beyân*, Marsili'nin *Stato Militare* adlı eserine kaynaklık etmiştir. Osmanlı'nın askerî durumu, teşkilatı, gelirleri ve kanunları hakkında bilgiler veren Marsili, kitabının girişinde bu bilgilerin kaynağı olarak Hezârfen Hüseyin Efendi'den edinip çevirttiği bu kitabı referans gösterir.¹¹⁵ Marsili, ayrıca Hezârfen'e ait kahve ile ilgili kısa bir risaleyi de alıp bir başka eserinde kullanmıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi, iki buçuk yılı aşkın bir süre Yemen'de kalan Hezârfen, kahve ile ilgili bilgi sahibidir. O, kahveyi tanıtan, yetiştirilmesinden, pişirilmesinden ve faydalarından bahseden, zamanına göre oldukça özgün bilgiler içeren kısa bir risale kaleme almış ve bu risaleyi Marsili ile paylaşmıştır. Marsili ayrıca, 1683 yılında Tatar askerlerinin eline esir düşmüş, kendisini bir tüccarın Venedikli hizmetkârı olarak tanıtmış ve Temeşvarlı Ahmed Paşa tarafından satın alınmıştır. Bu dönemde Marsili, Paşa tarafından hizmetine verildiği Arap asıllı birinin kahve çadırında kahvecilik yapmış; kahve pişirme tekniklerini ve kahve içme kültürünü bizzat tecrübe etmiştir. Kahve ile ilgili öğrendiklerini, esaret döneminden bir yıl sonra *Bevanda Asiatica*¹¹⁶ (Bir Asya İçeceği) adını verdiği eserinde anlatan

¹¹¹ Bkz. Wurm, 151.

¹¹² Bkz. Wurm, 159-160.

¹¹³ Bkz. Wurm, 154.

¹¹⁴ Bkz. Marsili, Autobiografia, 20.

¹¹⁵ Bkz. Kalpaklı - Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", 370.

¹¹⁶ Bkz. Luigi Ferdinando Marsili, *Bevanda asiatica (Trattatello sul caffè)*, ed. Clemente Mazzotta, (Roma: Salerno Yay., 1993).

Marsili, bu eserde dostu Hezârfen'e ait kısa kahve risalesini de İtalyanca çevirisi ile birlikte Osmanlı harfleriyle aynen neşretmiştir.¹¹⁷ Kahve ile ilgili bu metin, ayrıca Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfi'a li'r-Râhânî ve't-Tabîb* adlı eserinde yer almaktadır.¹¹⁸ *Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfi'a* ve *Bevanda Asiatica* arasındaki ilişki, erken modernitede "kültürler arası bilgi alışverişi" tarihinin karmaşıklığını gözler önüne sermektedir.¹¹⁹ Hezârfen Hüseyin Efendi ile Marsili arasındaki iletişim, Doğu ile Batı arasındaki bilimsel bilgi aktarımının ve kültürel değiş-tokuşun somut bir örneğidir. Bu kültürel ve bilimsel aktarımın tarihsel süreçte çift taraflı olduğu gerçeği ise günümüzde ne yazık ki göz ardı edilmektedir. Bu aktarımın yalnızca Batıdan Doğuya olduğunu düşündüren binlerce örnek karşısında *Bevanda Asiatica*, Doğudan Batıya bilgi aktarımına dair önemli bir delildir.¹²⁰ Marsili'nin *Stato Militare* ve *Bevanda Asiatica* kitaplarının yazımında Hezârfen'in iki eserinin kullanıldığı düşünüldüğünde, bir Türk müellifinin, kendi ülkesinde neredeyse hiç bilinmeyen yazılarının, gayrimüslim ülkelerde okunmakla kalmayıp, kaleme alındıktan kısa bir süre sonra basılmasının, Osmanlı edebiyat tarihinde nadir görünen bir olay olduğu söylenebilir.¹²¹

Marsili, Osmanlı Devleti'nden birçok yazma eseri, seyahatleri, esaret dönemi ve Osmanlı'ya karşı mücadele ettiği Viyana ve Buda kuşatmaları sırasında temin etmiş ve topladığı eserlerden müteşekkil bu geniş koleksiyonunu Bologna Üniversitesi Kütüphanesi'ne

¹¹⁷ Bkz. Kalpaklı - Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", 371.

¹¹⁸ Bkz. Feyza Tokat, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfi'a li'r-Râhânî ve't-Tabîb"i (İnceleme-Metin-Dizini)*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 135-137. Hezârfen'in kahve ile ilgili risalesi için ayrıca bkz. Kalpaklı - Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", 377-378.

¹¹⁹ Bkz. Duygu Yıldırım, "Bevanda asiatica: Scholarly Exchange between the Ottomans and Europeans on Coffee", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies* 56(56), (2020), 44.

¹²⁰ Bkz. Kalpaklı - Mercan, "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü", 379.

¹²¹ Bkz. Wurm, 144.

bağışlamıştır.¹²² Toplamda 600'den fazla Arapça, Farsça ve Türkçe yazma eser içeren, Bologna'daki Marsili koleksiyonu, Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış 173 elyazması eser ile Vatikan Kütüphanesi'nin Türkçe koleksiyonundan sonra İtalya'da türünün en büyük ikinci koleksiyonudur.¹²³ Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Marsili'ye zengin kütüphanesini cömertçe açtığını ve okunması, tercüme ettirilmesi ve çoğaltılması için kütüphanesindeki seçkin kitaplardan onu faydalandırıldığını hatırlatmak gerekir. Dolayısıyla Marsili'nin İstanbul seyahatinde birtakım eserleri toplama çalışmasında; dolayısıyla Bologna'daki Marsili koleksiyonuna bazı eserlerin kazandırılmasında belli bir ölçüde Hezârfen Hüseyin Efendi'nin katkısının bulunduğunu tahmin edebiliriz. Hezârfen'in İstanbul'da tanıştığı diğer müsteşrikleri de geniş kütüphanesinden yararlandığını bilmekteyiz.

Marsili, 1680 yılında balyos Pietro Civran görevinden geri çağrıldığında İtalya'ya dönmüştür. Yaklaşık 10 yıl sonra İstanbul'a bir süreliğine tekrar gelmiş ve Hezârfen'in vefatından önce kendisiyle tekrar görüşmüş gözükmektedir. Arada geçen sürede ise, muhtemelen mektupla temas hâlinde olduğu tercümanı Gabai vasıtasıyla, Hezârfen hakkında bilgi almaya devam ettiği anlaşılmaktadır.¹²⁴

Hezârfen Hüseyin Efendi, balyos Civran'ın halefi olarak 1681 yılında İstanbul'a gelen Venedik balyosu Giovanni Battista Donado (Donà) ile de büyük olasılıkla görüşmüştür. Donado, Türk edebiyatı üzerine yazdığı kitabında Hezârfen Hüseyin Efendi'yi anar¹²⁵ ve *Telbîsü'l-Beyân*'ın, giriş de dâhil olmak üzere birkaç bölümünü tercüme eder. Ayrıca Donado'nun İstanbul'un entelektüel ve siyasi hayatında rol oynayan şahsiyetlerle dostane ilişkileri göz önüne alındığında, aynı çevrelerde bulunan ve aynı sosyal bağlantılara sahip olan Hezârfen ile

¹²² Bkz. Güner Doğan, "İtalyan Oryantalist Luigi Ferdinando Marsigli'nin Osmanlı Devleti Hakkında Gözlemleri (1658-1730)", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, (Ankara: Türk Yurdu, 2016), 341-342.

¹²³ Bkz. Wurm, s. 146.

¹²⁴ Bkz. Wurm, s. 144.

¹²⁵ Bkz. Gio. Battista Donado: Senator Veneto fù Bailo in Constantinopoli, *Della Letteratura de' Turchi*, (Venedik: 1688), 82.

görüşmüş olduğu varsayılabilir.¹²⁶ Balyos Donado'nun kafilesinde dil oğlanı olarak İstanbul'a gelen Antonio Benetti¹²⁷'nin sözleri dolayısıyla da Donado ile Hezârfen'in ilişki kurmuş olabileceği tahmin edilmektedir. Zira Donado'nun, Osmanlılarla ilişki kurma çabalarında etkin rol oynayarak, onun şeyhülislamla tanışmasına ve Musâhib Mustafa ile çok yakın arkadaş olmasına aracılık eden, Benetti'nin "Efendi" şeklinde işaret ettiği şahıs, Wurm'a göre Hezârfen Hüseyin Efendi olmalıdır.¹²⁸

Eserlerinde kaynaklarından biri olarak Hezârfen'den bahseden Demetrius Cantemir'in Hezârfen'le bizzat görüşüp görüşmediği ise kesin olarak bilinmemektedir.¹²⁹ Ne var ki yukarıda Hezârfen ile temaslarından bahsettiğimiz Fransız ve İtalyan oryantalistler dışında, İstanbul'a gelen diğer bazı Avrupalılarla da müellifin ilişki kurmuş olması, kaynaklar yardımıyla belgelenemese de, kuvvetle muhtemeldir.

SONUÇ

Hezârfen Hüseyin Efendi, icra ettiği devlet görevleri ve devletin yüksek mercilerine erişim imkânı dolayısıyla döneminde yerli ve yabancı şahıslarla kendisine teveccüh gösterilmiş önemli bir isim olup, daha çok tarihçiliği ile ön plâna çıkmıştır. Çok çeşitli alanlarda vermiş olduğu eserler, ilme merakı ve istidadı göz önünde bulundurulduğunda Hezârfen'in, zamanının aydınları arasında yer edinmiş, nitelikli bir Osmanlı âlimi olduğunu ifade etmek de hiç şüphesiz mümkündür. Ne var ki bazı sebeplerle zamanının Osmanlı uleması arasında âlim sıfatı ile yeterince öne çıkamadığı söylenebilir. Bu durumun farklı sebepleri olabileceği gibi, eserlerinin birçoğunun yeterince özgün olmaması, daha çok derlemeci veya ansiklopedist olarak çalışması bizce bu sebeplerden biri olarak gösterilebilir.

17. yy.'da Batılı şahsiyetlerle Hezârfen Hüseyin Efendi kadar yakın ilişkiler geliştirmiş başka bir Osmanlı münevveri tespit edebilmek çok zordur. O, bu yönüyle döneminin ilginç ve bir o kadar önemli bir

¹²⁶ Bkz. Wurm, s. 149.

¹²⁷ Bkz. Volkan Dökmeci, *İstanbul'daki Venedik Dragomanları ve Dil Oğlanları (1551-1797)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 29.

¹²⁸ Bkz. Wurm, 32.

¹²⁹ Bkz. Wurm, 126.

simasıdır. Ne var ki, gerek devlette ifa ettiği görevlere, gerekse çok çeşitli ilim sahalarında verdiği eserlere rağmen, biyografik kaynaklarda müellif hakkında neredeyse hiçbir bilgi yok gibidir. Hezârfen Hüseyin Efendi hakkındaki malumatın çoğu ise 17. yy.'da çeşitli sebeplerle İstanbul'a gelen Batılı seyyah ve diplomatların eserlerinden temin edilebilmektedir. Bu kaynaklar, bize Hezârfen'in hayatı, şahsiyeti ve düşünce dünyasına dair sundukları verilerin yanı sıra, gerek bir Türk münevverinin Tanzimat'tan çok önceleri, daha 17. yy.'da Batı dünyasına yönelik ilgisini göz önüne sermeleri, gerekse Batılıların Osmanlı'ya yönelik o dönemdeki algılarını göstermeleri bakımından ayrıca önemlidir. Hezârfen'in; Luigi Ferdinand Marsili, Nointel Markizi, Antoine Galland, Pétis de la Croix, Guilleragues Kontu, Girardin, Hermanges, Giovanni Battista Donado ve Demetrius Cantemir gibi isimlerin bazılarıyla bizzat görüştüğü bilinmekte, bazılarıyla ise görüştüğü veya bir şekilde irtibat kurduğu tahmin edilmektedir. Bu isimlerin bize sunduğu kaynaklarda Hezârfen Hüseyin Efendi, Batıya oldukça merak ve ilgi duyan, Batı kültürü ve dillerini öğrenme isteği ve gayreti içinde olan, Osmanlı Devleti'nin 17. yy.'da içinde bulunduğu duruma ise karamsarlıkla bakan, melankolik bir Osmanlı aydını şeklinde tanıtılmaktadır. Marsili gibi isimlerle çok yakın ilişkilerde bulunan Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devleti ile ilgili birtakım bilgi ve değerlendirmelerini yabancı dostları ile paylaştığı ise muhakkaktır. Ne var ki, onun bilinçli olarak birtakım sâiklerle Osmanlı aleyhine yabancılara bilgi taşıdığı iddiası doğru sayılamaz. Hezârfen'in Batı dünyasına yoğun bir ilgi, hatta bir miktar sempati beslediği söylenebilecekse de, onun samimi bir Müslüman olduğu ve eserlerinde, devletin ıslahı için ahlâka ve şer'î kurallara sıkı sıkıya bağlı kalınmasına yönelik vurgu yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla Hezârfen'in, Batı dünyasına yönelik yoğun ilgisine rağmen, Hristiyan Avrupa ile ilgilenmekten ziyade, halkı ve Osmanlı Devleti'nin geleceği için endişe duyduğu açıktır.

KAYNAKÇA

- Adivar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.
- Akpınar, Turgut. “Galland, Antoine”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13/337-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ambassade de France en Turquie. “Türkiye’de Fransa”. Erişim 16.01.2022. <https://tr.ambafrance.org/1525-ten-itibaren-Buyukelciler>
- Anhegger, Robert. “Hezarfen Hüseyin Efendi’nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası* 10/1 (1953), 365-393.
- Babinger, Franz. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre werke*. Leipzig: Otto Harrassowitz Yayınları, 1927.
- Bekar, Cumhur. *A New Perception of Rome, Byzantium and Constantinople in Hezarfen Huseyin’s Universal History*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Bombaci, Alessio. *Histoire de la Littérature Turque*. Paris: Librairie C. Klincksieck Yayınları, 1986.
- Bursalı, Mehmed Tâhir. “Hezârfen Hüseyin Efendi”. *Dergâh Mecmûası*, 1/12 (1337), 185-186.
- Bursalı, Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1342.
- Bursalı, Mehmed Tâhir. “Hezârfen Hüseyin Efendi”. *Türk Yurdu Mecmuası* 5/1 (1329), 872-873.
- Demir, Ekrem. *Hezârfen Hüseyin b. Ca’fer İstanköyü’nün “Lisânü’l-’Etibbâ” Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Doğan, Güner. “İtalyan Oryantalist Luigi Ferdinando Marsigli’nin Osmanlı Devleti Hakkında Gözlemleri (1658-1730)”. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy. 335-350. Ankara: Türk Yurdu, 2016.
- Donado, Gio. Battista: Senator Veneto fù Bailo in Constantinopoli. *Della Letteratura de’ Turchi*. Venedik: 1688.

- Dökmeci, Volkan. *İstanbul'daki Venedik Dragomanları ve Dil Oğlanları (1551-1797)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Elçin, Şükrü. *Ali Ufki: Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-i Sâz ü Söz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Erdem, Yahya. "PÉTIS de la CROIX, François", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/ 255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Galland, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*. çev. Nahid Sırrı Örik, 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Hagen, Gottfried. "Afterword: Ottoman Understanding of the World in the Seventeenth Century". *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (by Robert Dankoff). Leiden – Boston: Brill, 2004, 215-256.
- Hezârfen, Hüseyin b. Cafer İstanköylü. *Tenkibü't-Tevarih*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 2396.
- Hezârfen Hüseyin Efendi. *Enîsü'l-Ârifîn ve Mürşidü's-Sâlikîn*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Düğümlü Baba, nr. 227.
- Hilmizâde, Ahmed Rif'at. "Hüseyin Şehir bi-Hezârfen". *Ma'lûmât Mecmuası* 4/82 (1314), 705.
- İlgürel, Mücteba. "Hüseyin Efendi, Hezarfen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/544-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- İlgürel, Sevim. *Hezarfen Hüseyin Efendi Telbîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Kafadar, Cemal. "The city that Rålamb visited - The political and cultural climate of İstanbul in the 1650's". *Sultan's Procession: The Swedish embassy to Sultan Mehmed IV in 1657-1658 and the Rålamb paintings*. ed. Karin Ådahl. 59-73. İstanbul: Swedish Research Institute, 2006.
- Kalpıklı, Mehmet - Mercan, F. Özden. "Bir Asya İçeceği (Bevanda Asiatica), Kont Luigi Ferdinando Marsili ve Osmanlı Kahve Kültürü". *Journal of Turkish Studies – Türklük Bilgisi Araştırmaları, Özer Ergenç Armağanı* 1/51 (2019), 363-381.

- Kolçak, Özgür. “Marsigli, Luigi Ferdinando”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/199. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kut, Turgut. “Ali Ufkî Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Lokmacı, Süleyman. *Hezarfen Hüseyin Efendi Telbîsü'l-Beyân fî Tablîsü'l-Büldân Metin-Tablîl-Tıpkıbasım*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019.
- Maarif Vekilliği Kütüphaneler Müdürlüğü Tasnif Komisyonu. *İstanbul Kütüphaneleri Tarîh-Coğrafya Yazmaları Katalogları, 1. Fasikül: Umumi Tarîhler*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Marsili, Luigi Ferdinando. *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili*. ed. Emilio Lovarini, Bologna: R. Bologna Enstitüsü Bilimler Akademisi, Nicola Zanichelli Yay., 1930.
- Marsili, Luigi Ferdinando. *Bevanda asiatica (Trattatello sul caffè)*. ed. Clemente Mazzotta, Roma: Salerno Yayınları, 1993.
- Marsili, Luigi Ferdinando. *Scritti Inediti di Luigi Ferdinando Marsili*. Bologna: R. Bologna Enstitüsü Bilimler Akademisi, Nicola Zanichelli Yayınları, 1930.
- Marsili, Luigi Ferdinando. *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno L'etat Militaire de l'Empire Ottoman*. Graz: Akademische Druck - Verlagsanstalt Yayınları, 1972.
- Ménage, V. L. “Hüseyin Hezarfen”. *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. 3/623-624. Leiden: Brill, 1971.
- Nas, Ahmet. *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin “Tenkîbü't-Tevârib-i Mülûk” İsimli Eserinin Tablîli ve Metin Tenkidi*. Erzincan: Binalı Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özcan, Abdulkadir. “Hezarfen Hüseyin Efendi ve Tarih ile İlgili Eserleri”. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı* 2/189-197. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Özdemir, Kerim. *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin “Tenkîbu't-Tevârib” Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

- Özdemir, Rukiye - Lokmacı, Süleyman. “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Bir İntihal Örneği: Telhîsü'l-Beyân fî Tahlîsü'l-Büldân”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (Bahar 2020), 339-354.
- Öztürk, Necdet - Yıldız, Murat. *Osmanlı Tarihçileri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- Stoye, John. *Marsigli's Europe 1680-1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*. New Haven & London: Yale University Press, 1994.
- Şemseddin Sami. *Kamusu'l-Âlam*. 6 Cilt. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1316.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. 1 Cilt. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.
- Şimşirgil, Ahmet. *Kayı VI: İmparatorluğun Zirvesi ve Dönüş*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Tokat, Feyza. *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin “Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûbânî ve't-Tabîb”i (İnceleme-Metin-Dizini)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Vandal, Albert. *L'odyssée D'un Ambassadeur – Les Voyages du Marquis de Nointel (1670-1680)*. Paris: Librairie Plon, 2. Basım, 1900.
- von Diez, Heinrich Friedrich. *Denkwürdigkeiten von Asien*. 2 Cilt. Berlin: Commission der Nicolaischen Buchhandlung, 1811.
- Wurm, Heidrun. *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Gâ'fer, genannt Hezarfen, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg im Breisgau: Klaus Schwarz Yayınları, 1971.
- Yıldırım, Duygu. “Bevanda asiatica: Scholarly Exchange between the Ottomans and Europeans on Coffee”. *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies* 56/56 (2020), 44.
- Yurdaydın, Hüseyin G. *İslam Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.